

GÖTEBORGS UNIVERSITET
LITTERATUR, IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Dietrich Bonhoeffer och den religionslösa kristendomen
– *eller att vara kristen är att vara människa*

Dietrich Bonhoeffer and the Religionless Christianity
– *Or, to be a Christian is to be a human being*

Emelie Brudal

Termin: HT 2012

Kurs: RKT 245, Teologi, examensarbete, 15 hp

Nivå: Master

Handledare: Arne Rasmusson

Abstract

Dietrich Bonhoeffer and Religionless Christianity

– Or, to be a Christian is to be a human being

Author: Emelie Brudal

The overall purpose of the essay is to analyse what Dietrich Bonhoeffer meant by Religionless Christianity. For this I have chosen to use the substantial idea analysis.

I first came across the concept of freedom of religion to Christianity and Religionless Christians, in the book *Dietrich Bonhoeffer: Tankar om en 1900-talsmartyr* by Martin Lind in which he discusses what Bonhoeffer might discuss with Religionless Christians. This book is therefore the origin of the selection of literature I have chosen to use in the essay. Bonhoeffer writes several letters from prison about the movement he sees towards a new phase in human history, in which man can no longer be religious. However, Bonhoeffer uses the word religion in such a way that its content cannot be clearly determined. It is Bonhoeffer's conviction that the world has come of age, which means that the time for religion is over.

For his remarks concerning Religionless Christianity, Bonhoeffer was inspired both by the social contextual change, his fellow prisoners and other theologians like Karl Barth and Wilhelm Dilthey. However, it is worth noting that it is still not safe to demonstrate Dilthey's influence on Bonhoeffer. It has not yet been possible to safely demonstrate a dependency.

I do not believe that it is possible to clearly say what Bonhoeffer meant by Religionless Christianity. In particular, we are not even safe to determine what Bonhoeffer meant by religion. How could we then safely determine what Religionless means?

I see it rather as retrospective constructions when we talk about how posterity sees what Bonhoeffer possibly meant by Religionless Christianity, interpreted by Bethge's compilation of Bonhoeffer's writings. Therefore, the answer to the analysis of what Dietrich Bonhoeffer meant by Religionless Christianity shows that it is not possible to know exactly what he meant by Religionless Christianity. You can only say that Bonhoeffer reasoned in terms of the role of religion or none role of religion in the context of a world which Bonhoeffer believed had come of age and where, according to Bonhoeffer, Religionless Christianity exists.

Bonhoeffer argues that the Religionless Christians lives in the Religionless Christianity as a man as Christ advocate. The consequences of this would be that, to be a Christian is to be human. I understand that Bonhoeffer argues that when our actions conform to Christ's incarnation, we live in full responsibility of the reality given by Christ.

Keywords: Dietrich Bonhoeffer, Karl Barth, Wilhelm Dilthey, Religionless Christianity and Christian.

Innehållsförteckning

1. Inledning och syfte	1.
1.1 Inledning	1.
1.2 Syfte	1.
2. Metod, urval, struktur och avgränsningar	1.
2.1 Metod	1.
2.2 Källor och tidigare forskning	2.
2.3 Struktur	4.
3. Religionslös kristendom	5.
3.1 Breven	5.
3.2 Bakgrunden	7.
3.3 Inspirationen	11.
3.4 Påverkan	11.
3.5 Gamla testamentet	13.
3.6 Distansering	14.
3.7 Religionsuppfattning	14.
3.8 Frihet från religion	17.
3.9 Guds svaghet	18.
3.10 Avhandlingen	18.
3.11 Den myndiga världen	20.
3.12 Sammanfattning	21.
4. Resonemang	24.
4.1 Mytologi	24.
4.2 Oklar avsikt	24.
4.3 Barth och andra teologer	25.
4.4 Kyrkan	27.
4.5 Icke-religiös interpretation	28.
4.6 Förändring	29.
4.7 Dilthey	30.
4.8 Sekularisering	30.

4.9 Gud	33.
4.10 Utveckling	34.
4.11 Myndig kristendom	34.
4. 12 Människa	35.
4. 13 Teologisk resurs	36.
4.14 Slutsats	36.
5. Sammanfattning	39.
6. Källförteckning	42.
6.1 Böcker	42.
6.2 Internet	44.

Bilden på försättsbladet är hämtad från International Bonhoeffer Society hemsida, <http://dietrichbonhoeffer.org/index.html>. Bilden är COPYRIGHTED BY PETER FRICK. Jag har varit i kontakt med honom för att bekräfta att jag får använda bilden.

1. Inledning och syfte

1.1 Inledning

Jag är av den uppfattningen att kristendomen är den religion som utgår från Jesus Kristus av Nasaret. Han sågs av sina anhängare som den utlovade Kristus, som gett kristendomen sitt namn. I trosbekännelsen formuleras dragen av den kristna tredelade Guds bilden, där Gud framträder som den verklighet som både bär upp världen och varje människas liv. Alltså, en Gud som är nära livet och därmed ger livet näring. Därför upplever jag det som provocerande att läsa teologen och prästen Dietrich Bonhoeffers tankar om att den enskilda människan klarar sig utan Gud i en värld som blivit myndig. Det går lite emot min uppfattning om att vara kristen, eftersom min uppfattning om att vara kristen innebär att leva i efterföljelse. Jag anser att det är mer eller mindre omöjligt att leva i efterföljelse med någon man klarar sig utan. Därför beslöt jag att söka utforska vad Bonhoeffer egentligen menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna.

1.2 Syfte

Uppsatsens syfte är att göra en analys av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna.

2. Metod, urval, struktur och avgränsningar

2.1 Metod

I boken *Att förstå religion – metoder för teologisk forskning* diskuteras tre kännetecken för vetenskap. För det första kännetecknas vetenskap av att vara inriktad på att bearbeta och lösa problem. För det andra kännetecknas den av att söka kunskap om verkligheten och för det tredje av att denna verksamhet bedrivs med en strikt metod.¹

Sett ur ett brett spektrum kan metod förstås som en uppsättning regler för hur man bör bedriva det vetenskapliga arbetet i sin helhet. Den metod man använder sig av består alltså av ett antal spelregler för hur man ska gå tillväga, när man bedriver en vetenskaplig studie. Sett ur detta breda spektrum anger metoden de medel man ska använda sig av för att uppnå syftet med undersökningen, samt de medel man kan använda sig av för att bearbeta och lösa de vetenskapliga problem man är intresserad av. Detta innebär att metoden bestäms av problemet som ska bearbetas.² Men det innebär också att metoden bestäms av vilket material som ligger till grund för studien. Värt att notera är dock att det inte finns några specifika teologiska metoder. Inom tros- och livsåskådningsvetenskapen, som utgör ramen för denna

¹ Grenholm, 2006, s. 49–50.

² Grenholm, 2006, s. 50.

uppsats, används samma metoder för texttolkning, begreppsanalys och argumentationsanalys som inom filosofin. Några speciella religionsvetenskapliga metoder finns alltså inte.³ En metod ska dock uppfylla kravet på kontrollerbarhet. Då man i ett vetenskapligt sammanhang anför skäl för antaganden, ska dessa skäl vara förnuftiga och intersubjektivt prövbara.⁴

I mitt fall är det problemet med vad Dietrich Bonhoeffer menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna som ska lösas. För att lösa detta problem har jag valt att använda mig av metoden innehållslig idéanalys. Den metoden syftar till att klargöra en texts innehåll och att tolka i texten förekommande mångtydiga uttryck.⁵ Jag uppfattar att Bonhoeffers texter om religionslös kristendom och religionslösa kristna kan rymma just mångtydiga uttryck, men också föränderligt innehåll. Detta är något jag även anser avspeglas i de texter som uttolkare av Bonhoeffer har skrivit.

Dock finns det ett problem när det handlar om att klargöra mitt problem, vad Dietrich Bonhoeffer menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna, det är att Bonhoeffer under sin livstid endast gav ut två verk *Sanctorum Communio: A theological Study of the Sociology of the Church* och *Act and Being*. Allt annat som Bonhoeffer skrivit finns bara som utkast – utkast som inte är redigerade av honom själv utan av Eberhard Bethge. Skrifter vilka sen är tolkade av andra. Därför blir det ofrånkomligt att min analys av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna till stor del bygger på tolkningar av Bonhoeffers utkast vilka är redigerade av Bethge.

2.2 Källor och tidigare forskning

Begreppet religionslös kristendom och religionslöst kristna stötte jag först på i boken *Dietrich Bonhoeffer: Tankar om en 1900-talsmartyr* av Martin Lind. Han diskuterar i sin bok vad Bonhoeffer kunde tänkas mena med religionslöst kristna. Lind relaterar även sina resonemang till Bonhoeffers samtid. Jag anser att Linds bok ger en god översikt över Bonhoeffers, som jag uppfattar det, mångfasetterade arbete. Denna bok ligger därför till grund för den litteratur jag valt att ta in i uppsatsen.

Precis som Lind, och många med honom, ställer jag mig frågan vad Bonhoeffer egentligen menar och vad det är han egentligen är ute efter. Ett flertal olika teorier om vad Bonhoeffer menade med dessa begrepp har utvecklats. Dessa tolkningar är både många och

³ Grenholm, 2006, s. 79.

⁴ Grenholm, 2006, s. 80.

⁵ Grenholm, 2006, s. 227.

mångtydliga. Lind skriver även att på många områden har Bonhoeffer varit tydlig och utmanande, men på just denna punkt tar han miste och missförstår religionens kraft.⁶

Jag har i första hand strävat efter att använda mig av litteratur som främst återspeglar uppkomsten av Bonhoeffers tankar om religionslös kristendom och religionslöst kristna. *Letters and Papers From Prison* utgör den primära källan. Jag anser att ytterligare en aspekt av att förstå innebörden av religionslös kristendom och religionslöst kristna är att också förstå utvecklingen av Bonhoeffers teologi. Därför har jag studerat Bonhoeffers avhandling *Sanctorum Communio: A theological Study of the Sociology of the Church*. Det är en bok som, i kombination med *Discipleship* och *Life Together*, har vidgat perspektivet på förståelsen av religionslös kristendom och religionslöst kristna genom att peka på förändringen över tid i Bonhoeffers teologi. Jag anser att den förändringen blir synlig i *Letters and Papers From Prison* där de brev presenteras som innehåller Bonhoeffers första tankar kring religionslös kristendom och religionslösa kristna.

Därefter har jag sökt litteratur som strävar efter att återge innebörden av religionslös kristendom och religionslöst kristna. Nedan återger jag den litteratur som jag anser har spelat en avgörande roll för uppsatsens syfte. Den litteratur jag i övrigt har använt har kompletterat den nedan nämnda litteraturen.

Christoph Schwöbels kapitel Religion and Religionlessness in Letters and Paper from Prison: A Perspective for Religious Pluralism? in *Mysteries in the Theology of Dietrich Bonhoeffer: A Copenhagen Bonhoeffer Symposium* (redaktörer Kirsten Busch Nielsen, Ulrik Nissen & Christine Tietz) fångar på många sätt själva essensen av religionslös kristendom och religionslöst kristna.

För att reda ut vilka Bonhoeffers inspirationskällor var har Tom Greggs *Theology against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth* gett vägledning.

Boken *Bonhoeffer and Continental Thought: cruciform philosophy* (redaktörer Brian Gregor & Jens Zimmerman) beskriver förhållandet mellan Bonhoeffers tankar och filosofin, något som gett mig fler dimensioner av förståelsen av religionslös kristendom och religionslöst kristna

Då jag anser att förståelse av religionslös kristendom och religionslöst kristna inte kan nås utan omgivande kontext, har Jeffrey C. Pughs bok *Religionless Christianity, Dietrich Bonhoeffer in Troubled Times* på ett värdefullt sätt placerat Bonhoeffers tankar om religionslös kristendom och religionslöst kristna i ett kontextuellt sammanhang.

⁶ Lind, 2006, s. 106.

2.3 Struktur

Jag ska göra en analys av vad Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna. Kapitel 3 består av en beskrivning av innehållet i de texter där Bonhoeffer diskuterar denna fråga. En beskrivning jag i möjligaste mån gör både utifrån hans egna texter samt utifrån andra uttolkares texter. Här kommer jag också att ta upp kopplingen till centrala delar av hans tidigare författarskap och diskutera möjliga bakomliggande orsaker till och faktorer som kan ha påverkat hans utveckling. Beskrivningen sammanfattar jag under rubrik 3.12, Sammanfattning. Här pekar jag även på några av de faktorer jag har för avsikt att diskutera vidare i kapitel 4, Resonemang. I det ämnet jag för ett fördjupat resonemang kring innebörden av religionslös kristendom och religionslöst kristna. Jag för detta resonemang bland annat i relation till andra uttolkares uppfattning av religion och religionslöshet. Jag resonerar kring på vilket sätt andra kan ha påverkat Bonhoeffer eller hur Bonhoeffer påverkats av andra. Avslutningsvis under rubrik 4.14, Slutsats, ger jag ett eget förslag på innebörd och tolkning av religionslös kristendom och religionslöst kristna.

Kapitel 3 är således den beskrivande delen av uppsatsen och kapitel 4 den resonerande delen. Där 3.12, sammanfattning skall ses som en länk mellan uppsatsens två delar.

3. Religionslös kristendom

3.1 Breven

Lind ser att Bonhoeffer skriver detaljerat i sina fängelsebrev om rörelsen mot en ny fas i människans historia, där människan inte längre kan vara religiös.⁷ Bonhoeffer skriver till sin vän Eberhard Bethge från Tegelfängelset, att han funderar på hur man kan återinterprettera begreppen ånger, tro, rättfärdiggörelse, återfödelse och helgelse på ett världsligt sätt.⁸

Kärnan i *Letters and Papers from Prison* påtalar Schwöbel är frågan: Vem är Kristus för oss idag? Det är en fråga som för Bonhoeffer summerar essensen av kristendomen och hjärtat av kristen teologi. Hela utvecklingen av Bonhoeffers teologi från avhandlingen, *Sanctorum Communio: A Theological Study of the Sociology of the Church*, till de sista fragmenten före hans avrättning, kan förstås som ett passionerat engagemang för denna fråga. Identiteten för Kristus i denna kontext kan ses som Bonhoeffers ansats att definiera den kristna kyrkans natur som ett kriterium för alla antaganden om Guds varande och handlande. Detta kan ses som matrisen för att forma kristet gemensamt liv och som punkten i vilken verkligheten för världen och för Gud kan förenas i verkligheten av Kristus. Men frågan rörande Kristus identitet kan självklart endast ha denna signifikans om den förstås som en fråga rörande personligt varande för Kristus. Detta kan sägas som svar på frågan vem Kristus är för oss idag. Den besläktade strukturen i ”för oss” kan förstås som en del av den ontologiska strukturen i Kristus personliga struktur. Detta överbrygger och innefattar också området med tid och evighet samt med Guds och världens verklighet. Konstant uppmärksamhet på denna fråga förklarar både den underliggande kontinuiteten hos Bonhoeffers teologi, mitt i de många diskontinuiteterna och självkorrigeringar bearbetningarna av de teologiska tankarna. Förändringarna blir transparenta när de är relaterade till den ledande frågan som innebär ett förenande fokus av Bonhoeffers teologi och hans personliga fromhet.⁹

Bonhoeffers reflektioner kring religion och religionslöshet är också klart fokuserade på den kristologiska frågan. Schwöbel tolkar att det för Bonhoeffer innebär en fråga om identitet och närvaro av Kristus. Det är därför högst signifikant att Bonhoeffers reflektioner om religion är introducerade av denna för Bonhoeffer kristologiska fråga: ”Vad som rör mig ständigt är frågan om vad min kristenhet verkligen är, eller snarare vem Kristus verkligen är, för oss idag”. Det är en fråga som Bonhoeffer i breven utvecklar till: ”Hur kan Kristus bli kung för det religionslösa också? Är de religionslösa kristna?” Bonhoeffer summerar sin

⁷ Lind, 2006, s. 105.

⁸ Wüstenberg, 2009, s. 137.

⁹ Schwöbel, 2007, s. 160.

utforskning under rubriken ”Kravet från en värld som har blivit myndig av Kristus eller frågan är: Kristus och världen som har blivit myndig”.¹⁰

Det är från Bethges arbete med att sammanställa Bonhoeffers texter som en övervägande del av de fakta om den för eftervärlden igenkända Bonhoeffer kan härledas. Det var Bethge som tog sig an uppgiften att sammanställa breven från fängelset, vilka har haft en världsvid inverkan på efterkommande generationer av både kristna och teologer.¹¹

Den första upplagan av det skrivna från fängelset publicerades 1950 i avsikt att göra det möjligt för människor med intresse för Bonhoeffer att helt kort få läsa teologisk meditation skriven under Bonhoeffers vistelse i Tegelfängelset. Dock bör det noteras, påpekar de Gruchy, att Bethge vid den här tiden poängterade, att denna tunna utgåva med fragment av det skrivna material han hade ansvar för inte avsåg att utgöra en teologisk monografi utan endast var en del av den då pågående korrespondensen med Bethge och med andra familjemedlemmar rörande många olika frågor.¹²

Bethge ägnade många år av sitt liv åt att sammanställa och redigera det som Bonhoeffer skrivit. Bethge kom även att grunda *The International Bonhoeffer Society*, som har blivit ett vitalt instrument för ekumeniskt teologiskt utbyte och reflektion. Vid Union Theological Seminary i New York har en ekumeniskt orienterad Dietrich Bonhoeffer-forskarplats inrättats.¹³

Under sitt första ett och ett halvt år i Tegelfängelset, 5 april 1943–8 oktober 1944, sitter Bonhoeffer i fängelsets militäravdelning. Under den här perioden präglas breven av hans försök att lugna familjen. Brevens innehåll är dock påverkade av fängelsecensuren. Hösten 1944 förflyttas Bonhoeffer till det mer övervakade fängelset på Prinz-Albrecht-Strasse. Vid den här tiden har Bonhoeffer etablerat en god relation med en del vakt- och sjukvårdspersonal, vilket innebär att brevväxlingen kan gå in i en annan fas. Framför allt gäller detta korrespondensen med Bethge. Dock skevs information om personer i riskzonen, om motståndsrörelsens aktiviteter och om den rättsliga utredningen i förtäckta ordalag.¹⁴

I oktober 1944 arresterades Bethge och en del av brevväxlingen med Bonhoeffer förstördes. Men mycket fanns i säkert förvar.¹⁵ Orsaken till detta är att breven smugglades ut av en vakt som vidarebefordrade dem till Bethge som sedan grävde ner dem, gömde i en gasmask, i en trädgård.¹⁶ I de utsmugglade brev som undgick censuren skrev Bonhoeffer

¹⁰ Schwöbel, 2007, s. 160–161.

¹¹ Bethge, 1995, s. 7.

¹² de Gruchy, 2005, s. 69.

¹³ Bethge, 1995, s. 7.

¹⁴ Bethge, 1995, s. 9.

¹⁵ Bethge, 1995, s. 10.

¹⁶ Bethge, 1995, s. 41–42.

fritt om både personliga och teologiska tankar.¹⁷ En av förklaringarna till att breven kunde smugglas ut och de ofta förekommande välvilliga inställningarna till Bonhoeffer kan ha varit att Bonhoeffer var systerson till generallöjtnant Paul von Hase, som var stadskommendant för militärfängelset Tegel. Men det var även så att Bonhoeffers personlighet inbjöd till vänskap.¹⁸

I breven, vilka kan ses som Bonhoeffers Tegelteologi, rustade Bonhoeffer läsaren med de ledande frågorna om det rätta förhållandet mellan det myndiga livet och kristen tro. Detta var hans tema, och det var essensen av frågan om icke-religiös interpretation. Han menade att både kyrkan och teologin kommer att ständigt behöva kämpa på nytt för att finna det passande svaret konstaterar Wüstenberg.¹⁹

I ett brev till Bethge daterat 30 april 1944 skrev Bonhoeffer om sina funderingar kring vad en kyrka, en församling, en predikan, en liturgi och ett kristet liv innebär i en religionslös värld konstaterar Lind.²⁰ Det var alltså i ett av breven från fängelset som Bonhoeffer började tala om religionslös kristendom och religionslöst kristna. I ett brev daterat den 8 juni 1944 till Bethge påpekade Bonhoeffer att denne ställer en rad viktiga frågor om tankar som rört sig under en tid hos Bonhoeffer själv. Bonhoeffer skrev vidare att han vore glad om han kunde besvara dem själv men att han bara är i begynnelsestadiet av att kunna formulera sina svar. Bonhoeffer menar att han ser framför sig frågor som ska komma, men han påbörjar ändå en förklaring. Han börjar med historien bakom.²¹

3.2 Bakgrunden

Hur ser då Bonhoeffers historieskrivning ut? På 1200-talet uppkom en rörelse som handlade om människans oberoende. Bonhoeffer menade att den rörelsen var nästan fullt utvecklad i den tid Bonhoeffer levde. Bonhoeffer syftade på upptäckten av de lagar som automatiskt styr världen inom områden som vetenskap, samhällsliv, statliga funktioner, konst, etik och religion. Vidare menar Bonhoeffer att människan nu har lärt sig att klara sig själv utan att ta Gud till hjälp i svaret. Inom de vetenskapliga, konstnärliga och etiska frågorna är detta numera en självklarhet. Bonhoeffer påpekar att numera gäller detta även inom de religiösa frågorna. Eftersom även detta område fungerar bra utan Gud, trängs Gud alltmer ut ur livet

¹⁷ Bethge, 1995, s. 10.

¹⁸ Milsten, 2006, s. 74.

¹⁹ Wüstenberg, 2008, s. 173.

²⁰ Lind, 2006, s. 106.

²¹ Bonhoeffer, 2010, s. 425.

på det allmänmänskliga planet precis som inom vetenskapen. Gud förlorar mark, menar Bonhoeffer.²²

Redan på 1200-talet började människor alltmer besvara viktiga frågor utan att använda Gud som någon slags arbetshypotes. Gud har mer och mer förlorat auktoritet allt eftersom människans kunskapssfär har utvidgats. Enligt Godsey är Bonhoeffers uppfattning att världens grundvalar har diskuterats utan att hänsyn tagits till Gud.²³

Bonhoeffer menar att katolsk och protestantisk historieskrivning är överens om att man i samhällets utveckling kan se ett stort frånfälle från Gud. Ju mer Gud och Kristus ställs i motsats till utvecklingen ju mer kristendomsfientlig upplevs utvecklingen. Bonhoeffer menar att människan i och med utvecklingen tar motgångar lätt och att inte ens andra världskriget ses som något svårt. Människan ser världen som något självklart och tvivlar inte på att man går åt rätt håll.²⁴

Mot denna självklarhet träder den kristna apologetiken fram, där människan söker förklara för den självständiga världen att den inte kan vara utan sin förmyndare Gud. Även om människan gett efter för alla världsliga frågor så finns ändå frågorna om död och skuld kvar. Frågor vilka bara Gud kan ge svar på. Det är därför Gud, kyrkan och prästerna behövs. Utifrån detta resonemang drar Bonhoeffer slutsatsen att människan på ett sätt lever på dessa så kallade yttersta frågor. Men samtidigt frågar han sig om dessa frågor kommer att försvinna eller om de faktiskt kan besvaras utan Gud. Vidare menar Bonhoeffer att den sekulariserade delen av den kristna teologin, existentialfilosoferna och psykoterapeuterna, kommer att visa att den till synes harmoniska människan egentligen är raka motsatsen till just en harmonisk människa. För människan vill inte inse fakta om den svåra situation hon inte vet om att hon befinner sig i och som bara de kan rädda henne ur. Endast där finns det kraft, och deras mål är att driva människorna till inre förtvivlan, och sedan få fria händer. Det är en sekulariserad form av metodism. Den når endast ut till en liten grupp intellektuella vilka ser sig själva som de bästa som finns och som därför ägnar sig åt sig själva. Den enkla människan däremot ägnar sin vardag åt arbete och familj men även åt snedsprång. Den människan känner sig inte träffad. Den människan har varken tid eller ork att ägna sig åt existentiell ångest eller beskriva sin lycka under rubrikerna nöd, oro och olycka.²⁵

Bonhoeffer menar att de påhopp som kommer från den kristna apologetiken på den myndiga världen är oförståndig, taktlös och okristen. Frågan handlar alltså, menar Bonhoeffer, om Kristus och världen som blivit myndig. Svagheten hos den liberala teologin

²² Bonhoeffer, 2010, s. 425–26.

²³ Godsey, 1960, s. 249.

²⁴ Bonhoeffer, 2010, s. 425.

²⁵ Bonhoeffer, 2010, s. 427.

var att den gav världen rätt att bestämma Kristus plats. Världen vann striden och världen måste förstås bättre än den förstår sig själv, men inte religiöst som de religiösa socialisterna ville.²⁶

Den som först insåg misstaget med dessa försök i liberalteologins anda var Karl Barth. Misstaget bestod i att försöken gick ut på att ge spelrum åt religionen i världen eller i kamp mot världen. Barth lät guden Kristus dra ut i krig mot religionen. Bonhoeffer poängterar att Barths etiska resonemang, även om de är vaga, är av lika stor betydelse som de dogmatiska. Men, säger Bonhoeffer, rörande den icke-religiösa tolkningen av de teologiska begreppen ger Barth inte någon vägledning, vare sig i etiken eller i dogmatiken. Det är i detta som Barths begränsning ligger, menar Bonhoeffer, och det är därför hans uppenbarelseteologi blir positivistisk.²⁷

Bonhoeffer menar att Nya testamentet inte är något teologiskt överdrag som skulle ge sanningen, utan att mytologin alltså uppståndelsen, är den springande punkten. Men det är av vikt att dessa begrepp omtolkas på ett sådant sätt att de inte förutsätter religionen som en betingelse för själva tron. Bonhoeffer menar att först då är liberalteologin övervunnen. Samtidigt, menar Bonhoeffer, får frågan ett svar. Svaret är att världen är myndig och inte längre ger anledning till polemik och apologetik. I stället förstås världen bättre än den förstår sig själv, nämligen med utgångspunkt från evangeliet, från Kristus.²⁸

På de frågor som Bethge ställer till Bonhoeffer om vilket utrymme kyrkan har kvar och om det inte gått helt förlorat, samt om Kristus själv inte anknyter till människornas nöd svarar Bonhoeffer med en fråga: Är det inte i så fall berättigat med den tidigare kritiserade metodismen?²⁹

När Bonhoeffer började uppleva att hans medfångar ofta påpekade att han spred lugn och frid förändrades hans behov av att uttrycka sina inre känslor. Han blev medveten om hur lite som egentligen kan tas för givet. Dikten ”Who am I?” är ett tydligt exempel på detta. Brevet till Bethge får utgöra ett slags bollplank för Bonhoeffers arbete konstaterar Robertson.³⁰ Arbetet omfattar inte endast skrivandet av *Ethics* utan också en bok om framtiden för kyrkan och dess relation till människorna i samtiden. Det är inte tillfälliga eller i hast uppkomna tankar han skriver ner utan tankarna har föregåtts av mycket tänkande, bön och Bibelstudier. Bonhoeffer menar att det bara är med Bethge som han kan dela dessa tankar, eftersom de delat de senaste tio årens förändringar i den kristna teologin i det

²⁶ Bonhoeffer, 2010, s. 428.

²⁷ Bonhoeffer, 2010, s. 428–429.

²⁸ Bonhoeffer, 2010, s. 430.

²⁹ Bonhoeffer, 2010, s. 430–431.

³⁰ Robertson, 1987, s. 239.

nazistiska Tyskland. Men Bonhoeffer är medveten om och känner ett behov av att gå bortom Bethge och förväntar sig nästan att denne ska bli både förvånad och oroad. Bonhoeffer känner att han måste fortsätta, för han anser att nu är världen redo att höra det han vill få fram. Den tid är passerad då människorna kan få allt berättat i teologiska eller fromma ord. Vidare menar Bonhoeffer att den monstruösa ondska som har tagit hans land i besittning och det gift med vilket den injekterat kyrkan har gjort människans inre natur och samvete till något förlegat. Detta är det rostiga svärdet, om vilket han skriver värtaligt i *Ethics*, skriver om med ett erkännande till den roll det spelade i det förflutna. Bonhoeffer antyder att religionen också är förlegad. Bonhoeffer försöker visa att man rör sig mot en komplett religionslös tid och att människor, som de är nu, inte kan vara religiösa längre. Bonhoeffer syftar bland annat på dem som kallar sig religiösa i German Christians, Bekännelsekyrkan och Munkarna i Ettal, och på alla de olikheter som kommer under dessa samt att de kallar sig själva religiösa. Men de agerar inte i enlighet med det som de kallar religiöst utan de lever efter andra ideal. Bonhoeffer sammanfattar detta, enligt Robertson, genom att säga att dessa människor måste mena något ganska annorlunda jämfört med vad tidigare generationer menade med att vara religiös.³¹

En del av Bonhoeffers funderingar kring denna religionslöshet går att härleda till att det pågående kriget inte har väckt någon religiositet så som tidigare krig har gjort. Bonhoeffer ifrågasätter huruvida kristendomen har rätt att anta att mänskligheten i grunden är religiös. Bonhoeffer motsäger inte att mänskligheten i över tvåtusen år har hävdad att kristendomen representerar den högsta formen av religiositet. Robertson ifrågasätter, efter att ha läst Bonhoeffers texter, huruvida religionen själv är essentiell för den moderna människan.³²

Bonhoeffer skriver till Bethge och försöker reda ut vad som finns kvar i dagens kontext. Bonhoeffer resonerar i termer av att det inledande steget av kristen civilisation är över och vi går nu in i en ny era med en total frånvaro av religion, så som vi känner till den. Bonhoeffer förutspår en icke-religiös civilisation, ett Europa där kristendom var ett nödvändigt inledande steg till den religionslösa tiden och ställer sig frågorna: Hur kan Kristus vara kung för det religionslösa också? Finns det religionslöst kristna? Och slutligen: Om religion endast är en dräkt för kristendomen, även om denna dräkt har sett väldigt olika ut i olika tider, vad är då religionslös kristendom? Är frågor Bonhoeffer ställer sig enligt Robertson.³³

³¹ Robertson, 1987, s. 239–240.

³² Robertson, 1987, s. 240.

³³ Robertson, 1987, s. 240-41.

3.3 Inspirationen

Bonhoeffer skriver att han i fängelset lärde känna ett nytt område av livet. I fängelset mötte han människor som nästan inte kände till något om kristen tro. Dessa människors hjälpsamhet gjorde intryck på honom. Påståenden om att vi går religionslösa tider till mötes mötte han förvånansvärt framsynt. Men frågor om att Kristus skulle kunna bli även de religionslösas herre och hur framtidens kyrka skulle se ut, funderade han mycket på. Bonhoeffer påpekar att världen faktiskt har blivit myndig och inte längre behöver en Gud som utfyllnad. Därför säger Bonhoeffer, enligt Milstein, att han inte vill tala om gränserna utan han vill tala om medelpunkten. Han vill heller inte tala om det svaga utan han vill tala om kraften, precis som han inte vill tala om skuld och död utan han vill i stället tala om livet och dess gåvor. Milstein ser en Bonhoeffer som menar med eftertryck att Kristus inte kallar till en ny religion, utan till livet.³⁴ Dock, som Milstein påtalar, ställer sig Bonhoeffer nästan i samma mening frågan: Om det inte finns en Gud, var kan och kommer han då att möta oss? Vi lever för och med Gud och utan Gud. Gud låter sig trängas ut ur världen till korset. Gud är maktlös och svag i världen och bara på det sättet är han hos oss och hjälper oss, fortsätter Bonhoeffer enligt Milstein. Att vara kristen är alltså att vara en del av Guds lidande i världen. Gud är mitt i livet hinsides. Gud som är hos oss är Gud som lämnar oss.³⁵

3.4 Påverkan

Wüstenberg ser att det går att notera en utveckling i Bonhoeffers adaption av filosofi, från receptionen från Immanuel Kant på 1920-talet, till hans upptäckt av William James 1931, till Wilhelm Dilthey som han läste under sin fängelsetid. Den filosofiska basen i Bonhoeffers religionslösa kristendom återfinns främst, dock med varierande grad av säkerställdhet vill jag påpeka, hos dessa tre filosofer.³⁶

Bonhoeffer föddes i det sena tyska kejsarriket och kom att föregripa filosofiskt tänkande så som han upplevde att det var presenterat för honom. Enligt Wüstenberg läste Bonhoeffer 1900-talsfilosofer såsom Shopenhauer, Kierkegaard, Feuerbach och Dilthey, vilka han läste i ljuset av deras kritik av den tyska idealismen, Fichte, Hegel, Schelling.³⁷

Wüstenberg argumenterar för att Dilthey kan liknas vid en slags andra Kant i och med att han utvecklade en kritik av historiska skäl som överensstämmer med Kants kritik av det rena förnuftet. Dock, helt olikt Kant, förklarade Dilthey mänsklig självständighet historiskt. Enligt till Diltheys livsfilosofi började människan tänka självständigt från tiden för

³⁴ Milstein, 2006, s. 86.

³⁵ Milstein, 2006, s. 86.

³⁶ Wüstenberg, 2009, s. 141.

³⁷ Wüstenberg, 2009, s. 140.

renässansen och reformationen. Människan använde inte längre Gud som en övergångslösning, som en avlösare i ren bekvämlighet, utan människan använde ett självständigt skäl till politik, naturkunskap och andra ämnen.³⁸

Wüstenberg anser att när Bonhoeffer läst Dilthey, började han kommentera teologiska problem som kritik av religion i en historisk struktur. Han slutade ställa uppenbarelse mot religion så som Barth gjort. Men han kände ändå starkt att tiden för religion var över.³⁹ Bonhoeffer förstod tro som en handling i livet. Han menade att Kristus kallar människor, inte till en ny religion utan till livet tolkar Wüstenberg att Bonhoeffer menar.⁴⁰

Dock anser jag det är av vikt att notera att Wüstenberg påtalar att forskare endast marginellt diskuterat huruvida Bonhoeffer verkligen influerats av Dilthey. Det är bara i *Letters and Papers from Prison* som Bonhoeffers anslag från Dilthey eventuellt lyser igenom Bonhoeffers egen systematiska läsning. Men det finns ändå indicier på att det skulle vara rimligt att resa relevanta frågor om möjligheterna för en inverkan från Dilthey på Bonhoeffers livsfilosofi. Det är främst Diltheys text *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* som sägs ha påverkat Bonhoeffer.⁴¹

Bonhoeffers fråga om vad kristendom verkligen är för oss idag, som han ställer sig under tiden i Tegelfängelset, länkar den teologi Bonhoeffer utvecklade i fängelset med *Ethics*, påtalar Wüstenberg. I *Ethics* har Bonhoeffer en mer negativ interpretation av människans självständighet än vad han har i fängelsebrevet. Det är värt att notera att Bonhoeffer läser Dilthey under perioden som förflyter mellan han skrev *Ethics* och den tidpunkt då han uttrycker tankarna om människans väg mot självständighet och att världen har blivit myndig. Men återigen, frågan kvarstår om Dilthey verkligen hade något inflytande på Bonhoeffer påpekar Wüstenberg.⁴² Däremot argumenterar Wüstenberg för att Barth anses ha påvisat Diltheys relevans för Bonhoeffers förståelse av verkligheten som *en* verklighet, och visat att Bonhoeffer inte bara håller fast vid Diltheys presentation av historien utan även vid Diltheys grundkoncept för livet. Däremot påtalar Wüstenberg, så applicerar Barth inte dessa Bonhoeffers influenser från Dilthey på Bonhoeffers religionsuppfattning i breven skrivna från fängelset. Även Hans-Jürgen Abromeit påvisar Diltheys betydelse för Bonhoeffer som livsfilosof, något denne utarbetade i *Ethics* anser Wüstenberg. Men, säger

³⁸ Wüstenberg, 2009, s. 147.

³⁹ Wüstenberg, 2009, s. 147.

⁴⁰ Wüstenberg, 2009, s. 147.

⁴¹ Wüstenberg, 2009, s. 148.

⁴² Wüstenberg, 2008, s. 167.

Wüstenberg, Abromeit hänvisar inte till betydelsen av Diltheys livsfilosofi i breven, utan han präglar termen livsteologi till den senare Bonhoeffer.⁴³

Wüstenberg anser att Barths och Abromeits initiativ inte lyckas kasta nytt ljus över kopplingen mellan livsfilosofi å ena sidan och religionskritiken å andra sidan. Rimligtvis visar de heller inte betydelsen av Diltheys koncept för livet för den icke-religiösa interpretationen. Men säkert är menar Wüstenberg, att de väcker den relevanta frågan om Diltheys möjliga betydelse för Bonhoeffer som livsfilosof.⁴⁴

Innehållet i kritik av religion och föreställningen om religionslöshet som två signifikanta motiv i Bonhoeffers uppfattning av religion, härstammar således troligtvis inte från Dilthey påtalar Wüstenberg. Detta trots att kritiken av metafysiken – som en ytterligare bas i Diltheys livsfilosofi – utövar betydande influenser på Bonhoeffer. Bonhoeffer följde eftertryckligt kritiken av metafysiken som grundad i livsfilosofin. Men kritiken av religionen har för honom sin grund i betydelsen av religionskritiken presenterad av Barth. Där Dilthey finner antiteser mellan liv och metafysik, sätter Bonhoeffer samman liv och religion. Där Dilthey interpreterar liv och inre natur från ett ömsesidigt inklusivt perspektiv, gör Bonhoeffer detsamma med liv och Kristus klargör Wüstenberg.⁴⁵

Dock erhåller Bonhoeffer från livsfilosofin en viktig impuls för sin förståelse av livet, och den teologiska förståelsen av liv förblir bestämmande för hans läsning av Dilthey poängterar Wüstenberg.⁴⁶

3.5 Gamla testamentet

Schwöbel ser att på alla avgörande punkter i utvecklingen av Bonhoeffers teologiska tankar spelar referensen bakåt till den bibliska texten en avgörande roll. Det är ingen tillfällighet att försöket att diagnostisera kristendomens religiösa respons till ankomsten av moderniteten är åtföljt av en intensiv återläsning av det Gamla testamentet. Enligt Schwöbel blir Gamla testamentet för Bonhoeffer ett primärt diagnostiskt verktyg. Samt så konstaterar Bonhoeffer att olikt de andra orientaliska religionerna, utgör inte tron i Gamla testamentet en religion för frälsning. Han insisterar på att frälsningen i Gamla testamentet måste förstås historiskt för att möjliggöra att Israels folk kan leva före Gud på jorden. I denna koppling avfärdar Bonhoeffer en förståelse för uppståndelse baserad på myterna om frälsning och fokuserar på liv efter döden enligt Schwöbel.⁴⁷

⁴³ Wüstenberg, 2008, s. 168.

⁴⁴ Wüstenberg, 2008, s. 168.

⁴⁵ Wüstenberg, 2008, s. 172.

⁴⁶ Wüstenberg, 2008, s. 173.

⁴⁷ Schwöbel, 2007, s 162.

Gamla testamentet framstår för Bonhoeffer, enligt Schwöbel, som den hermeneutiska nyckeln för en förståelse av Nya testamentet vilken förkastar alla tendenser mot det som Bonhoeffer uppfattade som spiritism. Gamla testamentet igenkänner inte någon distinktion mellan inre och yttre liv. Det tillåter oss inte att separera det individuella från det sociala, eller det kroppsliga livet från det spirituella. På detta sätt tvingar det oss att ta inkarnationen på allvar. Från ett hermeneutiskt perspektiv, att interpretera den bibliska skriften icke-religiöst, följer nödvändigheten av att interpretera skriften holistiskt, både med hänseende till Guds relation till verkligheten samt med hänsyn till helheten av mänskligt liv, integrerande alla dimensioner av liv till en multidimensionell helhet summerar Schwöbel Bonhoeffers hermeneutiska perspektiv.⁴⁸

3.6 Distansering

När jag läser Robertson uppfattar jag det som om att Bonhoeffer upplevde efter sin hemkomst från Amerika ett visst avståndstagande från sina kollegor på universitetet. Relationen till studenterna var dock god. En av förklaringarna till denna distansering kan ligga i att han var ung och hade ungdomens benägenhet att vara lite överdrivet säker på sig själv. Han hade utvecklat en vana att använda stycken i Luthers texter, som andra inte tänkt tanken att argumentera mot. Bonhoeffer kände ett missnöje med teologin så som den lärdes ut och detta ökade avståndet till de äldre kollegorna. Denna kritiska attityd mot dem som undervisat honom i teologi uppfattades som arrogans. Enligt Robertson uppfattar Bonhoeffer själv att en av orsakerna till distanseringen kom från stödet han fick från Barth, en man som hade levererat en försvagande attack på liberalismen.⁴⁹

Robertson anser att det inte rådde tvekan om det fortgående stödet från Barth och det föresvävade aldrig Bonhoeffer att ändra på detta. Även om de inte hade samma uppfattning om allt så fortgick vänskapen. Barth menade att Bonhoeffer gjorde nåden till en princip som tog över allt annat. Men Barths tal om etiken påverkade Bonhoeffer så till den grad att han höll fast vid den understryker Robertson.⁵⁰

3.7 Religionsuppfattning

Man kan enligt Robertson urskilja tre klart åtskilda uppfattningar av religion i Bonhoeffers uttalanden. För det första finns det en positiv uppfattning, som framkommer i hans tidiga verk. Denna uppfattning är influerad av liberalteologi. När Bonhoeffer var student

⁴⁸ Schwöbel, 2007, s.162.

⁴⁹ Robertson, 1987, s. 72.

⁵⁰ Robertson, 1987, s. 73.

anammade han sina lärares, särskilt Adolf von Harnacks och Reinhold Seebergs, religionsuppfattning. Det var en positiv uppfattning om både religion och kultur. Efter 1925 kom Bonhoeffer att påverkas av Barth. Genom upptäckten av den dialektiska teologin förändrades även Bonhoeffers uppfattning av religionen. Den andra uppfattningen om religion i Bonhoeffers uttalanden kan därför beskrivas som en kritisk uppfattning av religion. Den uppfattningen är synlig i hans avhandling *Sanctorum Communio: A Theological Study of the Sociology of the Church* och markerar även övergången från den positiva till den mer radikala uppfattningen om religion. Men enligt Wüstenberg stannar inte Bonhoeffer här, utan går vidare i sin uppfattning om religion och utvecklar från den kritiska religionen en icke-religiös interpretation. Bonhoeffer anammar ett antagande om att tiden för religion är avslutad och han proklamerar en religionslös kristendom. Men Bonhoeffer gör mer än att kritisera religion på ett teologiskt sätt, han antar att tiden för religionen hade avslutat sin historiska kurs anser Wüstenberg. Bonhoeffer föreslog därför en kristen tro som inte är antireligiös utan mer neutral. Detta är Bonhoeffers tredje uppfattning. Bonhoeffer talar därefter i sina skrifter om religion på tre olika sätt, positivt, negativt och historiskt. Han talar om religion som ett fenomen som har avslutat sin historiska betydelse. Uttalanden som reflekterar dessa tre sätt att uppfatta religion framkommer osystematiskt och ibland sida vid sida. Bonhoeffer etablerar inte en teori om religion. Orsaken till det är att religion aldrig var ett problem inom teologin för honom; han ville prata om Gud utan religion i icke-religiösa termer enligt Wüstenberg.⁵¹

Bonhoeffer använder ordet religion på ett sådant sätt att dess innehåll inte klart kan definieras. För att säga det dogmatiskt är innebörden av religion i Bonhoeffers skrifter inte entydig. Snarare tycks det vara så att Bonhoeffer inte har något intresse av att beskriva innebörden av religion konstaterar Wüstenberg.⁵²

Genom att inte integrera religion i något teologiskt system skilde sig Bonhoeffer till exempel från Barths dialektiska teologi anser Wüstenberg. Men Bonhoeffer menade ändå att religiös praxis såsom bön och gudstjänst var möjlig eftersom religiös praxis ska ges upp och genomföras i hemlighet genom att man hänvisar religiös praxis i den religionslösa tiden till den antika disciplinen ”discipline of arcane”. Bonhoeffer menade att man då räddade religiös praxis från profanering. Men på samma gång måste alltid bön och gudstjänst i hemlighet åtföljas av ansvarsfulla handlingar i världen.⁵³ Wüstenberg noterar också att

⁵¹ Wüstenberg, 2009, s. 138–139.

⁵² Wüstenberg, 2009, s. 139.

⁵³ Wüstenberg, 2009, s. 139.

Bonhoeffer menar att i världen av religionslös kristendom markerar det hemliga lärjungskapet respekt för Guds mysterium.⁵⁴

Om regelsystemet var en sida av dialektiken, var den andra sidan Bonhoeffers icke-religiösa interpretation av kristendomen. Bonhoeffer föreslog en dynamisk dialektik av dogmatik och etik, av indikativ och imperativ, av tro och handling. Wüstenberg anser att Bonhoeffers uppfattning var att man kan inte ha det ena utan att ha det andra. Precis som man inte kan ansluta sig till religionslös kristendom utan att acceptera bön och gudstjänst. I fängelsebrevet, läser Wüstenberg att, Bonhoeffer skriver att det hemligas disciplin är för religionslöshet som bön är för rätta handlingar.⁵⁵

Ofta när Bonhoeffer söker förklara vad han menar med religiös kopplar han resonemangen till metafysik, inre natur, det subjektiva och det individuella. En religiös interpretation av kristendom borde vara metafysisk eller individualistisk, d.v.s. en interpretation vilken har vänt sig till ett system av abstrakta sanningar för att bli kommunicerade till mänskligheten via ord. Alternativet är en interpretation som är vänd till en individualistisk angelägenhet för frälsningen av själar till en värld bortom gränsen för död. Men, säger Bonhoeffer enligt Godsey, om människan inte längre är religiös, bryr sig människan inte längre om svaren som religiös interpretation ger. Bonhoeffer frågar sig om människan inte har en inneboende religiositet. Vad händer om den religiösa apriorin för mänskligheten helt enkelt inte existerar? Vidare frågar sig Bonhoeffer om den moderna människan helt enkelt inte förmår vara religiös även om hon tänker att hon är det eller önskar att hon var det. Men eftersom människan beskriver sig själv som religiös, är det uppenbart att hon inte lever upp till det, eller att det betyder någonting annat, påpekar Bonhoeffer enligt Godsey.⁵⁶

Pugh anser att den religion som Bonhoeffer sökte dekonstruera är hjärtats vana som tillåter oss att närma oss världen utan kärlek, även om vi deklarerar att vi gör motsatsen. Men religionslös kristendom söker inte försvara sitt eget område på bekostnad av andra, eller förvränga sanningen för att anpassa sin kulturella förmåga. Riktig tro, menar Bonhoeffer enligt Pugh, ger oss rätten att placera oss själva mitt bland våra fiender, inte försöka förgöra dem, utan att komma med försoning till dem, precis som Gud har kommit med försoning till oss. Religionslös kristendom är livet levt för andra utan krav på kulturella eller spirituella privilegier.⁵⁷

⁵⁴ Wüstenberg, 2009, s. 193.

⁵⁵ Wüstenberg, 2009, s. 139.

⁵⁶ Godsey, 1960, s. 249.

⁵⁷ Pugh, 2008, s. 93–94.

Enligt Schwöbel är det viktigt att komma ihåg att Bonhoeffers engagemang i begreppet religion har setts i kontexten av beskrivningen av en värld som blivit myndig. De skilda sidorna av Bonhoeffers utläggningar om religion kan relateras till skilda aspekter av teologiska frågor anser Schwöbel. Eftersom i den religiösa förståelsen är tro en specialiserad handling. Tro förstådd på ett religiöst sätt blir då en privilegierad dimension av mänskligt liv och verklighet, men endast till viss del. Epistemologiskt placerar religion kunskap om Gud på gränslinjen av vår kunskap om världen. Gudsbegreppet används som en övergångslösning för det som inte är komplett med vår kunskap. Teologiskt placerar religion Gud i övergången mellan mänsklig kunskap och världen. Detta försvarar en abstrakt tro på Gud, i hans allmakt. Antropologiskt fokuserar religion på gränslinjen till det mänskliga tillståndet, på mänsklig svaghet och mänskliga brister i avsikt att etablera en bas för den religiösa dimensionen. Soteriologiskt fokuserar religion på personlig försoning och föreställer sig vara individualistiskt. Ecklesiologiskt definierar religion kyrkans roll som en specialiserad religiös institution över och mot samhället och låter självbevarelsedrift bli den primära uppgiften för kyrkans liv anser Bonhoeffer enligt Schwöbel.⁵⁸

3.8 Frihet från religion

Motsvarigheten till frihet från omskärelse i våra dagar, föreslår Bonhoeffer är frihet från religion. Bonhoeffer poängterar också, enligt Robertson, att han känner mer broderskap med icke-religiösa människor än med religiösa människor. Han erkänner att han inte känner sig bekväm med att prata om Gud med religiösa människor, eftersom de alltid tar in gränslinjen för mänsklig kunskap som en tillflykt i samtalet. Alltså *deus ex machina*. Men med icke-religiösa människor menar Bonhoeffer kan han lugnt och på ett naturligt sätt prata om Gud.⁵⁹

Robertson säger att på samma gång som Bonhoeffer menar att mysteriet med gränslinjen bör lämnas i tystnad, så menar han att uppståndelsen inte är lösningen på problemet med döden. Kyrkan står inte på gränslinjen där den mänskliga kraften har tagit slut utan kyrkan står mitt i byn. Detta betonas i Gamla testamentet. Bonhoeffer menar, enligt Robertson, att Nya testamentet läses alltför sällan i ljuset av Gamla testamentet. Men, skriver Bonhoeffer därefter till Bethge, frågan för honom är i fortsättningen att finna ut mer om hur religionslös kristendom ser ut och vilken form den kommer att få i Tyskland efter kriget.⁶⁰ Schwöbel anser att Bonhoeffer påtalar att den situation som uppstått då

⁵⁸ Schwöbel, 2007, s. 165–66.

⁵⁹ Robertson, 1987, s. 242.

⁶⁰ Robertson, 1987, s. 242.

kristendomen växt ur sitt religiösa plagg genom att världen blev myndig, inte lämnar någon religiös flyktväg öppen.⁶¹

3.9 Guds svaghet

Enligt Robertson menar Bonhoeffer att inom andra religioner söker människor Guds hjälp för att Gud är stark och kraftfull. Gud är kapabel att rädda människor från okända krafter och från konsekvenserna av deras misstag. Hela konstruktionen av religionen handlar om att övertyga om att Gud kan komma till hjälp med hela sin styrka. Men Bibeln visar oss också Guds maktlöshet och lidande. Därför menar Bonhoeffer, enligt Robertson, att hans beskrivning av den kommande tidsåldern hjälper till att restaurera den bibliska bilden av Gud. Därför är själva startpunkten för Bonhoeffers sekulära interpretation att den bibliska bilden är en falsk bild av Gud som öppnar en väg för att se Bibelns Gud, en Gud som vinner kraft och utrymme genom sin svaghet anser Robertson.⁶²

Robertson tolkar det som att Bonhoeffer anser att vara religiös är inte det som gör en människa till en kristen. Det är däremot deltagandet i Guds lidande i den sekulära världen som gör en människa till kristen. Dessa tankar lovar Bonhoeffer Bethge att han ska utveckla, men attentatet mot Hitler kommer emellan. Hitler överlevde attentatet, men konsekvenserna för dem som utförde dådet eller kände till det blev katastrofala. Efter denna händelse blir Bonhoeffers chanser att överleva minimala understryker Robertson.⁶³

Pugh anser att Bonhoeffer menar att Kristus inte är en abstraktion utan en jordiskt konkret verklighet. Hans födsel finns bevitnad via evangelierna. Detta är en del av den verklighet som finns bakom religionslös kristenhet och som innebär att världen inte kan bortse från religionens gränslinje. Religionen ger oss fiender och söker skapa skillnader som fjärrar oss från andra. Pugh tolkar att Bonhoeffers uppfattning är att rätt förstått skyddar kristen tro oss från att hata våra fiender till döds.⁶⁴

3.10 Avhandlingen

I sin avhandling, *Sanctorum Communio: A theological Study of the Sociology of the Church*, som Bonhoeffer skrev vid endast 21 års ålder, ser jag Bonhoeffers djupa relation och anknytning till Kristus. Jag ser detta som att Bonhoeffer hade ett kristologiskt fokus. Bonhoeffer menar att när människor lever i tillit till Kristus och i Kristus kärlek så lever Kristus i människan. Jag uppfattar det som att Bonhoeffer menar att Kristus är närvarande i

⁶¹ Schwöbel, 2007, s. 167.

⁶² Robertson, 1987, s. 260.

⁶³ Robertson, 1987, s. 260.

⁶⁴ Pugh, 2008, s. 93.

sin kyrka och i närvaron finns ett överskridande av gränser och ett slags bekräftande av människans helighet. Bonhoeffer menar att eftersom Kristus har blivit en del av världen, har kyrkan också blivit det. Jag uppfattar att Bonhoeffer ansåg att en gemenskap i Kristus är detsamma som en kristen gemenskap, precis som vi människor har en gemenskap med Gud i världen av Kristus.⁶⁵ Vidare menar Bonhoeffer att där kyrkogemenskapen finns, där finns Kristus.⁶⁶

Pugh ser Bonhoeffer som teolog och att grundstenen i hans liv är uppfattningen om hur vi är formade av Kristus. Genom sin vision formar gemenskapen sig villigt för att livet enligt Gud ska bli synligt på jorden. Dessa gemenskaper, formade av Kristus, antar distinkta former i världen. I avhandlingen skriver Bonhoeffer att vi blir de människor vi är, genom att Kristus skapar och håller samman denna gemenskap eftersom den heliga Ande skapade något nytt: Gud etablerar verkligheten för kyrkan, av mänskligheten benådad i Kristus – inte religion, utan uppenbarelse, inte religiös gemenskap, utan kyrkan. Detta är vad verkligheten av Kristus betyder.⁶⁷ Men säger Pugh, som Bonhoeffer skriver i *Ethics*, är kyrkan på väg till sitt historiska ursprung på samma gång som västvärlden håller på att bli fientligt inställd till Kristus. Detta är något, påtalar Pugh, som Bonhoeffer skriver utifrån att ha levt i den kristna hegemonins kultur och tagit del av den. Han har börjat upptäcka förändringar i den rådande hållningen. Han menar att kroppen kristendom faller isär och att Kristi kropp står emot en fientlig värld. Kyrkan måste bära vittnesbörd till Kristus som en levande kung och den måste även göra det i en värld som har vänt sig från Kristus efter att ha känt honom.⁶⁸ Detta måste göras även om kyrkan inte existerar för att tjäna sig själv. Den tjänar evangeliet av Kristus, vilket kallar människor från fångenskapen som binder dem, till ett nytt liv i Kristus. Detta evangelium kan bli grundligt rubbat. Enligt Pugh föreslår Bonhoeffer att detta nya liv är personligt anpassat och det kan inte stanna i den privata sfären. Tro finner publika uttryck. För precis som Abrahams kallelse att lämna hemlandet, bjuder religionslös kristendom in till det hemliga lärjungskapet för att avskilja från den närvarande ordningen och resan till den nya sanningen. Endast i denna avskildhet kan lärjungarna finna förmågan och avståndet att se sanningen och proklamera den.⁶⁹

Enligt Pugh är det värt att notera, vad gäller Bonhoeffers teologi, att den ständigt sökte efter sätt som kunde rädda kristen identitet från problemen med en religion som självmant

⁶⁵ Bonhoeffer, 2009, s. 173.

⁶⁶ Bonhoeffer, 2009, s. 182.

⁶⁷ Pugh, 2008, s. 124.

⁶⁸ Pugh, 2008, s. 123.

⁶⁹ Pugh, 2008, s. 149.

lade sig i händerna på staten. Men han kunde varken finna eller skapa en sådan kyrka.⁷⁰ Bonhoeffer levde i en teologisk miljö där den kristna religionen framställdes på ett sätt som att Gud var den som skapade allt i livet att bli exakt som det redan är.⁷¹

Pugh uppfattar att Bonhoeffer anser att religionslös kristendom blir ett hot för den makt som söker kontroll eftersom den inte ger efter för vädjan om gemenskap eller solidaritet på basen av hat eller rädsla för fienden.⁷² Pugh ser en Bonhoeffer som anser att religionslös kristendom inte är en kristendom som söker totalitet och enhet för alla människor i en framtvungad gemenskap.⁷³

3.11 Den myndiga världen

Greggs tolkar att det är viktigt för Bonhoeffer med mänsklig självständighet och sekularisering, inte som sociologiska kategorier utan teologiska, i en värld som inte av sig själv har blivit myndig utan som blivit myndig genom Kristus. Man kan inte heller tänka på religionslös kristendom som ett slags koncept som tillåter en översättning av termer från religiös kristendom till något motsvarande sekulärt anser Greggs är Bonhoeffers uppfattning.⁷⁴

Det går att säga att Bonhoeffer transformerar religionskritiken till det lockande förslaget att det nu finns ett behov av att tänka på ett religionslöst sätt. Inte bara för att kritiken bestämmer behovet av att göra detta, utan också för att det stämmer överens med själva budskapet om Gud i skriften. På detta sätt förflyttas religionskritiken från att vara en indikativ beskrivning av mänsklig syndfullhet, så som den syns hos Barth, till att bli en subjektiv eller optativ teologisk möjlighet för val av religionslöshet påtalar Greggs.⁷⁵

Bonhoeffer menade, enligt Ricoeur, att man befann sig i tiden för tystnad, när det som måste dö ännu inte är dött, och när en ny värld därför ännu inte kan bli hörd i dess renhet. Bonhoeffer upprepade ofta att vi måste leva i denna tid av tystnad i bön och enkelt brödraskap med människor. På grund av detta finner vi många fler frågor än positiva antaganden. Men detta, menar Bonhoeffer, är vårt sätt att vara kristna idag. En slags problematisk variant av kristendom erbjuden till andra mänskliga varelser.⁷⁶

Godsey ser en Bonhoeffer som är övertygad om att världen har blivit myndig samt att detta innebär att tiden för religion är över. Även tiden då människan fick allt av betydelse till

⁷⁰ Pugh, 2008, s. 151.

⁷¹ Pugh, 2008, s. 109.

⁷² Pugh, 2008, s. 112.

⁷³ Pugh, 2008, s. 115.

⁷⁴ Greggs, 2011, s. 40.

⁷⁵ Greggs, 2011, s. 40.

⁷⁶ Ricoeur, 2009, s. 161–162.

sig via ord är förbi. Förbi är också tiden av inre natur och samvete, vilket så att säga är tiden för religionen som sådan. Efter en lång tids utveckling mot självständighet står människan och världen nära ett fullbordande. Vi rör oss snabbt mot tiden av radikal religionslöshet, läser Godsey att Bonhoeffer skriver i ett brev från fängelset.⁷⁷

Hart anser att den värld som Bonhoeffer påstår har blivit myndig, är en värld där ansvarstagandet är i världen och till världen, inte bakom världen. Man måste vara i denna världen, säger Bonhoeffer och menar att man ska leva oreserverat i livets krav, problem, framgångar och misslyckanden, upplevelser och förvirring. Men att leva i denna världen är att kasta sig reservationslöst i Guds armar och ta på allvar, inte egna lidanden utan de av Gud givna i världen – upplevda av Kristus i Getsame anser Bonhoeffer enligt Hart.⁷⁸

Bonhoeffer poängterar att i den myndiga världen har människan lärt sig att själv ta tag i alla frågor av vikt utan att använda sig av livlinan Gud. Processen som leder till denna situation är dock endast en bakgrund för den teologiska mening Bonhoeffer önskar formulera. Bonhoeffer tror inte att historisk utveckling har en inneboende nödvändighet. Han borde därför ha varit skeptisk till en tolkning av sekularisering som en oåterkallelig process vilken har sin egen inneboende oundviklighet menar Schwöbel.⁷⁹

3.12 Sammanfattning

Det är i breven från fängelset som Bonhoeffer frågar sig vem Kristus är för oss idag. I breven funderar Bonhoeffer kring religionens roll eller icke-roll ”idag”, (läs: ”Bonhoeffers kontext”), utifrån den kristologiska frågan. Breven ställer de ledande frågorna om det rätta förhållandet mellan det myndiga livet och den kristna tron. Det är frågor vilka kan ses som kärnan i frågan om icke-religiös interpretation.

Redan i avhandlingen, *Sanctorum Communio: A Theological Study of the Sociology of the Church*, syns en djup relation till Kristus, och senare i breven skrivna från fängelset ställer han sig frågan om vad Kristus är för oss idag. Jag vill diskutera vidare huruvida de frågor han ställer både till sig själv och till Bethge är tänkta att bli besvarade eller inte. De är kanske bara existentiella funderingar utifrån den personliga förändring jag uppfattat att Bonhoeffer genomgick i fängelset.

Jag har sett att Bonhoeffer menar att bakgrunden till människans oberoende sträcker sig tillbaka till 1200-talet. ”Idag”, (läs: ”Bonhoeffers kontext”), ser människan världen som något självklart. En kontext med ett pågående krig som inte väckt det för krig vanligtvis

⁷⁷ Godsey, 1960, s. 248–249.

⁷⁸ Hart, 2009, s. 178.

⁷⁹ Schwöbel, 2007, s. 163.

förekommande ökande intresset för religion. Men även om människan gett efter för de världsliga frågorna finns frågorna om död och skuld kvar. Därför behövs Gud, menar Bonhoeffer. Men vilken roll har då Gud, undrar jag, särskilt då Bonhoeffer menar sig se en svag Gud. En följdfråga till detta blir kyrkans roll och dess kontextuella påverkan, eftersom religiösa människor tar in gränslinjen för mänsklig kunskap som en tillflykt. Men kyrkan däremot står inte på gränslinjen, säger Bonhoeffer.

I *Ethics*, som han också skrev under fängelsetiden, framkommer en mer negativ interpretation av mänsklig självständighet än i breven. Där trycker Bonhoeffer mer på människans självständiggörande.

Jag uppfattar en Bonhoeffer som ser en läsning av Gamla testamentet som utgångspunkten för Bibelläsningen, eftersom han ser det av vikt att en läsning av Nya testamentet ska ske i skenet av Gamla testamentet. Bonhoeffer menar att Gamla testamentet är ett diagnostiskt verktyg vilket utgör den hermeneutiska nyckeln för förståelse av Nya testamentet. En åtföljd av en intensiv återläsning av just Gamla testamentet är ansatsen till att diagnostisera kristendomens religiösa respons som ankomsten av moderniteten är.

En aspekt som jag finner anmärkningsvärd i Bonhoeffers resonemang om religionslös kristendom och religionslöst kristna är att Bonhoeffer inte integrerar religion i något teologiskt system. Det är något som skiljer honom från till exempel Barths teologi. Det påtalandet leder mig in på en diskussion om påverkan från andra. Jag ser till exempel en koppling till Barth men bara en eventuell koppling till Dilthey. Bonhoeffer menar att religion aldrig var ett problem inom teologin eftersom han ville prata om Gud utan religion i icke-religiösa termer.

Jag har uppfattat en Bonhoeffer som på grund av sin ungdom är säker på sig själv och som, i förhållande till sina kollegor, använder Luther på ett annorlunda sätt. Han riktar även, där han finner det befogat, ett missnöje gentemot sina kollegor. Detta orsakade en distansering från hans kollegor, särskilt efter hemkomsten från Amerika, där stödet från Barth kan ses som en del av orsaken till denna distansering.

Ett begrepp som jag anser ligger nära religion är den myndiga världen. Bonhoeffer menar att världen har blivit myndig och då är tiden för religion över. Men vad detta innebär för människan och/eller de kristna är ytterligare något jag ska försöka utveckla i nästa kapitel. Men inte att förglömma är att Bonhoeffers engagemang i begreppet religion har setts i kontexten av beskrivningen av en värld som blivit myndig. Men det är frånvaro av den religion som människan känner i Bonhoeffers kontext som Bonhoeffer talar om.

Jag finner ingen entydig definition av religion hos Bonhoeffer utan jag ser att Bonhoeffer använder sig av tre åtskilda uppfattningar av religion. Jag ser även en

Bonhoeffer som förhåller sig distanserat till religion genom att han påtalar att det är lättare att tala om Gud med icke-religiösa människor. Bonhoeffer säger också: att vara kristen är att vara människa. Det är en tankegång hos Bonhoeffer jag ämnar följa upp, eftersom Bonhoeffer säger att vara religiös är inte det som gör en människa till kristen. Det är i stället deltagandet i Guds lidande i den sekulära världen som gör det. Uttalandet leder mig in på att närmare diskutera begreppet sekulär och sekularisering i kapitel 4.

4. Resonemang

4.1 Mytologi

En första fråga handlar om vad det var som inspirerade Bonhoeffer. När jag läste ett av de brev som Bonhoeffer skrev under sommaren 1944 fann jag att det går att utkristallisera en kanske lite oväntad inspirationskälla som jag uppfattar att ingen tidigare direkt pekat på.⁸⁰ Det är en källa som kan härledas från mytologin. När jag har läst Bonhoeffer har jag nämligen funnit att även om han, som jag uppfattar det, egentligen är emot det, tar mindre anstöt av de grekiska gudar vilka skildras i den tyska filologen Friedrich Walter Ottos texter, än av vissa sorters kristendom. Det är till och med så att han eventuellt tror sig kunna ta dessa gudar i anspråk för Kristus.⁸¹ Jag uppfattar då att Ottos arbete med innebörden och arvet från den grekiska religionen och mytologin var en inspirationskälla till religionslös kristendom och religionslöst kristna. Efter att ha läst Ottos böcker, *The Homeric Gods: The spiritual Significance of Greek religion* och *Dionysus*, kan jag förstå Bonhoeffers positiva uppfattning om de grekiska gudarna vars specifika karaktärer framställs tydligt. Det finns ingen otydlighet, ingen transcendens. De grekiska gudarna framträder utan mångfasetterade bilder i relation till en värld som inte blivit myndig. Kanske var det detta som bidrog till Bonhoeffers positiva inställning till de grekiska gudarna. De var helt enkelt lättare att förstå sig på än den kristne mångfasetterade guden, vars förståelse skulle sättas i relation till den myndiga världen.

4.2 Oklar avsikt

När jag läser Lind uppmärksammar jag att Bonhoeffer säger att människan blir till genom den kristna tron – blir människa, inget annat. Bonhoeffer säger också att den kristne inte är en homo religiosus, utan människa rätt och slätt.⁸² Det är uttalanden som enligt mig är lite oklara. Vad menar Bonhoeffer med detta? Men kanske är det så att talet om den religionslösa kristendomen och de religionslöst kristna inte ska gå ihop. Bonhoeffers avsikt är kanske i själva verket inte att tala i klartext. Klart är däremot att avsikten är oklar. Bonhoeffer kanske funderade själv. Kanske önskade Bonhoeffer att människan skulle tvingas fundera över innebörden av kristendomen i den samtida kontexten.

Mitt i sitt resonemang om att vi går mot det religionslösa ser jag en Bonhoeffer som låter sig omslutas av Gud och överlämnar sig åt den Gud han samtidigt menar inte finns. Det är ett beteende som jag anser kan ha att göra med att Bonhoeffer under sin tid i Finkenwalde

⁸⁰ Bonhoeffer, 2010, s. 436.

⁸¹ Bonhoeffer, 2010, s. 440.

⁸² Lind, 1975, s. 148.

en gång yttrade att han ville lära sig tro genom att leva ett heligt liv. Senare i livet konstaterade han att det faktiskt är först när man lever fullt ut i detta livet som man lär sig tro. Detta påpekar också Lind på.⁸³ Detta uppfattar jag som att Bonhoeffer menar att tro inte är något man lär sig. Den kommer av livet självt. Bonhoeffer skrev till och med en bok om detta, *Life Together*.

4.3 Barth och andra teologer

När jag studerar hur andra uppfattar religion i allmänhet och kristendom i synnerhet i förhållande till Bonhoeffers uppfattning, ser jag likheter men också särdrag. För Barth existerar kristendomen klart vid sidan av alla andra mänskliga uttryck för religion. Men Barth menar också att kategorin för religion, när det gäller diskussionen om uppenbarelsen, inte kan bli ignorerad. Dock kan det inte, enligt Barth, vara en kontinuitet mellan religion och uppenbarelse. Religion ansluter sig inte till mänsklig religion, vilken redan är närvarande och praktiserad. Precis som religion tidigare motsatte sig uppenbarelse. Mänsklig religion tränger undan, precis som religion tidigare trängde undan uppenbarelse påpekar Greggs.⁸⁴

Barths definition av religion som otro eller brist på tro formar delar av hans polemik angående ersättandet av uppenbarelsen med religion. Religion är försöket att ersätta det gudomliga arbetet med mänsklig tillverkning, inom vilken människan dristar sig till att ta tag om Gud. Själva kunskapen om Gud, vilken mänskligheten gör anspråk på att ha genom religionen, är egentligen inte kunskap om Gud utan kunskap om anti-Gud.

När jag granskar Barths uppfattning om vad religion är, ser jag att religion är ett teologiskt koncept för honom. Detta är något som sannolikt har påverkat en av hans studenter, Bonhoeffer, vilket Greggs också påtalar.⁸⁵ Även om en påverkan skett, ser jag här en skillnad gentemot Bonhoeffer. Eftersom Bonhoeffer, som jag redan nämnt, inte integrerar religion i något teologiskt system. Men inte att förglömma, säger Greggs: Bonhoeffer kom att kritisera att Barth inte utvecklade sin kritik av religion till positivt teologiskt engagemang med en diskussion om religionslöst teologiskt koncept eller icke-religiöst antagande av Bibeln.⁸⁶

Vidare påtalar Greggs att Bonhoeffers teologiska hemvist var Berlin och att hans tänkande därför utvecklades från liberalism till Barth. Visserligen skedde en viss dragning

⁸³ Lind, 2006, s. 86.

⁸⁴ Greggs, 2011, s. 26–27.

⁸⁵ Greggs, 2011, s. 38.

⁸⁶ Greggs, 2011, s. 86.

från Barth.⁸⁷ En möjlig förklaring till denna vändning ligger i att se vändningen i relation till den teologiska fadern för liberalismen, Friedrich Schleiermacher. Både i *Sanctorum Communio: A Theological Study of the Sociology of the Church* och *Act and Being* återfinns diskussioner om Schleiermacher. Enligt Greggs är det till och med så att det kanske är just i Schleiermachers verk som gåtan om Bonhoeffers bekymmer med Barth ligger.⁸⁸

Det som jag uppfattar som orsaken till Bonhoeffers intresse för Schleiermacher är dennes diskussioner om religion. Men Schleiermacher har inte religiositet som huvudintresse, vilket är något även Greggs påtalar.⁸⁹

Bonhoeffer ställer sig ett flertal frågor som redan nämnts. Hur kan Kristus vara kung också för det religionslösa? Finns det religionslöst kristna? Är religion endast en dräkt för kristendomen? Även om denna dräkt har sett väldigt olika ut i olika tider, vad är religionslös kristendom? Barth började undersöka, men i stället för att formulera ett svar landade Barth, enligt Bonhoeffer, i ett positivistiskt ställningstagande om uppenbarelsen. Bonhoeffer var kritiskt inställd till detta och menade att det förhindrade en mer radikal teologi, vilken skulle varit mer relevant till den samtida situationen. Barth ställde sig aldrig frågor om vad kyrkan, gemenskapen, gudstjänsten, liturgin och ett kristet liv gör i en religionslös värld. Barth hade säkerligen avfärdat att Gud skulle komma från sidan och rädda mänskligheten från det destruktiva de själva gjort. Men Bonhoeffer däremot ville komma fram till hur man skulle tala om Gud på ett sekulärt sätt understryker Robertson. Det är en mänsklighet som inte ska betraktas från en religiös utgångspunkt som speciellt favoriserad, utan snarare som helt och hållet tillhörande världen. Detta är frågor, men de har innebörd för vår förståelse av Kristus, som inte längre är ett objekt för religion, utan snarare ett objekt som ”kungen” av världen. Bonhoeffer funderar över vad detta egentligen betyder. Han är medveten om att vi alltför ofta besvarar våra djupaste frågor med religiösa fraser för att täcka svaren.⁹⁰

Barth var den första teologen som började kritisera religion, men han placerade kritiken i en positivistisk doktrin för uppenbarelse. Den positivistiska uppenbarelsen gör det enkelt för sig, genom att sätta upp en lag om tro i sin analys och utesluta vad det är genom kristen inkarnation, nämligen en gåva för oss. Inom religionens område står kyrkan, i sig själv biblisk, men på ett sätt är världen skapad för att klara sig själv och är lämnad åt sina egna uppfinningar, och det är det misstag som Barth gör, menar Bonhoeffer enligt de Gruchy.⁹¹

⁸⁷ Greggs, 2011, s. 59–60.

⁸⁸ Greggs, 2011, s. 61.

⁸⁹ Greggs, 2011, s. 62.

⁹⁰ Robertson, 1987, s. 240–41.

⁹¹ de Gruchy, 1987, s. 280–81.

Pugh anser att Bonhoeffer inte är som Barth intresserad av den religiösa människan utan den religionslösa människan. Genom att göra detta närmande till religionslöshet skiftar Bonhoeffer från den tidigare orienteringen rotad i just Barth och dennes dialektiska spänning mellan religion, kristendom, Gud och mänsklighet. Bonhoeffer menade, enligt Pugh, att faktumet att världen blev myndig fungerade väl utan den subjektiva komforten av religiös projektion inom vilken Gud ses som skaparen.⁹²

Jag uppfattar att Bonhoeffers kritik gentemot Barth består i att Barth inte sätter upp en dualistisk strategi som sätter uppenbarelser mot världen, som en summa av alla kristna doktriner, och inte konfronterar med kravet att acceptera detta. Denna uppfattning finner jag även hos Schwöbel.⁹³

Som jag har uppfattat det menade Bonhoeffer att det finns kristendom utan religion. Men Barth menade att det inte finns kristendom utan religion.

Jag anser att Barths kommentarer om Bonhoeffers avhandling *Sanctorum Communio: A Theological Study of the Sociology of the Church* – om att den är mer instruktiv, stimulerande, belysande och än idag mer genuint uppbyggande än många av de mer berömda verk som skrivits om kyrkans problem – ger uttryck för en enorm uppskattning från delar av sin samtid. Avhandlingen belyser Bonhoeffers intellekt men talar även för att det kanske krävs en person med en stor egen intellektuell potential, som t.ex. Barth, för att förstå Bonhoeffers kapacitet. Detta anser jag vara ytterligare en förklaring till det tidigare nämnda kollegiala motståndet som Bonhoeffer upplevde vid hemkomsten från Amerika. Ytterligare något som kan ha bidragit till distanseringen från samtida kollegor är den uppfattning jag har om att Bonhoeffer genom sina många utlandskontakter och sitt intensiva engagemang i den ekumeniska rörelsen skilde sig markant från sin samtida tyska teologigeneration.

Som de Gruchy påtalar, menar Bonhoeffer att man inte likt Bultman kan föreslå att separera Gud och mirakel, utan man måste interpretera och kräva båda på ett icke-religiöst sätt. Bultmans ansats är fundamentalt liberal, till skillnad från Bonhoeffers säger de Gruchy, som innebär att han försöker vara mer teologisk.⁹⁴ Utifrån detta är det min tolkning att Bonhoeffer menar att allt hör ihop. Det går inte att separera och/eller skilja ut Gud.

⁹² Pugh, 2008, s. 85.

⁹³ Schwöbel, 2007, s. 168.

⁹⁴ de Gruchy, 1987, s. 280.

4.4 Kyrkan

Godsey påtalar att Bonhoeffer menar att det faktum att världen blivit myndig innebär att själva grundbulten är förflyttad från kristendomen till dags dato. Detta interpreterar Bonhoeffer som Guds sätt att klargöra för kyrkan att den har missförstått evangeliet, misslyckats med att förstå den sanna meningen och innebörden av inkarnationen. Det misslyckandet skulle en gång för alla ha förstört själva idén med religionen.⁹⁵ Detta anser jag skulle kunna tolkas som att Bonhoeffer faktiskt anser att kyrkan har en del i att kristendomen blivit religionslös och att Gud inte finns i kyrkan. Men jag tror nog mer på att Bonhoeffer syftar på att det i det kontextuella sammanhanget av andra världskriget är ett misslyckande av kyrkan och en frånvaro av Gud i kyrkan. Speciellt eftersom Bonhoeffer, enligt Godsey, säger att när världen nu blivit myndig har den just på grund av detta till och med kommit närmare Gud är någonsin. Efter det att människan upphörde att vara religiös, och sedan hon upptäckt att lagarna har sin essens i Kristus, är samtidens Gudlösa och sekulära människa mogen för det kristna budskapet. Budskapet är att Kristus är världens kung, att världen alltid står framför Gud, den Gud som är skaparen, fredsmäklaren och frälsaren som vägrar vara en *deus ex machina* ser Godsey som Bonhoeffers uppfattning.⁹⁶

4.5 Icke-religiös interpretation

Enligt Godsey menar Bonhoeffer att en icke-religiös interpretation kallar människan till att delta i Guds lidande i världens liv. Detta ska inte ske genom att man bryr sig om sina egna behov, problem, synder eller rädslor, utan genom att tillåta sig själv att komma ikapp, bli en del av Kristus, sett i den messianska tilldragelsen och då fullbordas. Endast genom Guds svaghet och maktlöshet i världen, genom att följa exakt den vägen, den enda vägen, kan Gud vara med oss och hjälpa oss ser Godsey som Bonhoeffers uppfattning.⁹⁷ Kanske är det, som jag ser det, just detta som är själva kärnan av Bonhoeffers teologi. För precis som Godsey påpekar så handlar hans teologi om deltagande och inblandning.⁹⁸ Som jag ser det handlar det om ett deltagande för människan och Guds inblandning i deltagandet. När världen så blir myndig, närmar sig människan ofrånkomligt den Gud som står bakom allt, även i det rådande tillståndet av religionslöshet. Människan blir således religionslöst kristen vare sig hon vill eller inte, allt på grund av att Kristus står bakom den myndiga världen. Eftersom jag anser att Bonhoeffer poängterar att Kristus är i centrum och inte religionen så borde Bonhoeffer med icke-religiös interpretation mena kristologisk interpretation.

⁹⁵ Godsey, 1960, s. 253.

⁹⁶ Godsey, 1960, s. 272.

⁹⁷ Godsey, 1960, s. 274.

⁹⁸ Godsey, 1960, s. 281.

Precis som Greggs skriver i sin bok *Theology against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth* ser även jag, att genom att studera tidiga skrifter av Bonhoeffer i relation till vad han skrivit om religionslöshet och icke-religiös interpretation går det att spåra de tankar vilka ledde till mer mogna tankar kring detta.⁹⁹ Det framkommer i en läsning av fängelsebrevens anser jag.

4.6 Förändring

Efter en genomläsning av *Letters and Papers From Prison* och de dikter som Bonhoeffer skrev, anar jag en förändring i Bonhoeffers attityd mot omvärlden och att något sker med hans personlighet under hösten 1943. Något sker med Bonhoeffer inne i fängelset. Men påverkan kommer även från Bethges brev. Detta nämner också Bonhoeffer. Han säger att breven ger näring åt hans intellekt.¹⁰⁰

I och med detta medger också Bonhoeffer, vilket även Robertson påtalar, att han känt sig tvingad att leva i det förflutna snarare än i framtiden. Detta innebär att leva mer inom hoppets rike än inom riket av besatthet anser Bonhoeffer. Bethges brev fick Bonhoeffers tankar att börja arbeta igen efter att ha blivit rostiga. Bonhoeffer började återkalla det förgångna i en mindre sorgsen stämning. Men funderingarna kring vem han var blev kvar. Ett resultat av dessa funderingar är dikten ”Who am I?” Det är en dikt som Robertson tolkar som att den faktiskt utgör en slags självanalys, trots Bonhoeffers tidigare negativa reaktioner på psykologi.¹⁰¹

Jag har uppfattat att Bonhoeffer, utifrån sina funderingar kring vem han själv är, anser att varje människas essentiella natur består av hennes inre liv. Det är i de här hemliga inre mänskliga platserna som Gud finns. Bonhoeffer menar att Bibeln inte igenkänner människans distinktion mellan det inre och det yttre. I Robertson läser jag att Bonhoeffer frågar sig varför Bibeln skulle göra det. Den bryr sig alltid om hela personen, såsom i Bergspredikan och Dekalogen.¹⁰²

Likt Robertson tolkar jag att i dikten, ”Who am I?” visas Bonhoeffers djupaste känslor och tankar. Bonhoeffers liv innanför fängelsets murar kan därför inte förstås utan denna dikt.¹⁰³ Det är en dikt som jag menar också visar på den förändring hos Bonhoeffer som föregick tankarna om religionslös kristendom och religionslöst kristna.

⁹⁹ Greggs, 2011, s. 53–54.

¹⁰⁰ Bonhoeffer, 2010, s. 160.

¹⁰¹ Robertson, 1999, s. 46–47.

¹⁰² Robertson, 1999, s. 47

¹⁰³ Robertson, 1987, s. 234.

4.7 Dilthey

Även om jag uppfattar att det går att märka ett förändrat sätt att tänka hos Bonhoeffer efter en tids fängelsevistelse – en förändring som gav upphov till tankar om religionens roll och dess icke-roll – så är det inte att förglömma att, vad beträffar Bonhoeffers tankar om religionens roll och icke-roll i den myndiga världen, så är dessa tankar inte nödvändigtvis nya för Bonhoeffer. Det beror delvis, som Pugh påtalar, på hans läsning av Dilthey. För det var Dilthey, menar Pugh, som gav Bonhoeffer en idégrund, vilken tillät honom att tänka om och tänka vidare vad gäller frågan om religion i den växande mognaden av världen.¹⁰⁴ Detta är något jag inte helt instämmer i, eftersom, som jag redan påtalat, det inte med säkerhet går att påvisa en tydlig inverkan av Dilthey hos Bonhoeffer. Snarare handlar det om en kombinerad och mångfasetterad påverkan från både kontextuellt håll och från läsning av andra. Sammantaget gav det upphov till tankar om religionens roll och dess icke-roll hos Bonhoeffer. Som jag ser det går det därför inte att skilja ut en specifik händelse vilken skulle gett upphov till dessa tankar. Det handlar mer om att specifika händelser blir delar i en kombinerad och mångfasetterad påverkan hos Bonhoeffer.

4.8 Sekularisering

Enligt Haynes Bonhoeffer anser att sekularisering är den av Guds vilja levererade kristendomen från slaveriet av falsk religiositet. Hans sena teologi, påtalar Haynes, är en produkt av en människa vars tro står emot livets fakta och som på samma gång brinner för beslutet att kräva religionslösa människor och en myndig värld.¹⁰⁵ Det är ett påtalande jag finner troligt, sett ur det kontextuella sammanhanget av andra världskriget. Eftersom jag uppfattar att Bonhoeffers åsikt är att när världen nu blivit myndig, har den just på grund av detta till och med kommit närmare Gud än någonsin utan inblandning av religion.

Jag förstår sekularisering som förvärldsligande. Det skulle kunna innebära det som Bonhoeffer menar med att världen har blivit myndig. Men jag anser inte att det innebär att Bonhoeffer kan inordnas i den, som jag uppfattar det, mer radikala grenen av sekulariseringsteologin som menar att Gud är död. Inte heller andra uttolkare av Bonhoeffer som jag har använt tolkar honom så. När jag läser om religionslös kristendom associerar jag till en Gudsuppfattning där Gud finns i vår mänskliga vardag. Gud är inte något abstrakt som finns bortom allt. Vördnad till en sådan Gud är inte en handling av unik religiositet, utan mer en handling utförd på grund av en tillgivenhet till en Gud som finns mitt ibland oss. Av en sådan Gudsbild följer en tolkning fri från religion genom att de religiösa

¹⁰⁴ Pugh, 2008, s. 84.

¹⁰⁵ Haynes, 2004, s. 89–90.

handlingarna blir något som sker i gemenskapen via världsliga medel. Gud ska alltså inte sökas ovan eller utanför vår mänskliga existens utan i och mitt ibland oss. På detta sätt lever vi som kristna, utan att religionens dogmatiska handlingar blir styrande. Vi blir således religionslöst kristna i en religionslös kristendom.

Den sekularisering som Bonhoeffer talar om i *Ethics*, är skriven mot bakgrunden av hans perception av västeuropeisk sekularisering. Bonhoeffer anser att denna sekularisering når sin höjdpunkt i samtida västerländsk gudslöshet i en religion av fiendskap gentemot Gud. Greggs noterar vidare, att I *Ethics* så funderar Bonhoeffer, i denna kontext av sekularisering, över hur kyrkan ska kunna vittna för Kristus i en värld vilken har vänt sig från Kristus efter att ha känt Kristus.¹⁰⁶ Detta är ett resonemang som jag anser går att knyta till det jag tidigare nämnde om att Bonhoeffer skulle kunna tolkas som om att han faktiskt ansåg att kyrkan hade en del i att kristendomen blivit religionslös och att Gud inte fanns i kyrkan. Men, som sagt, jag tror nog mer på att Bonhoeffer syftar på att det i det kontextuella sammanhanget av andra världskriget är ett misslyckande för kyrkan och en frånvaro av Gud i kyrkan.

Greggs tolkar att Bonhoeffer skirver i *Ethics att*, för den kristne finns det bara en verklighet och det är Guds verklighet uppenbarad i Kristus i verkligheten av världen. Han är också tydlig med att det inte finns en sekulär plats i kontrast till den religiösa platsen, på vilken den ena inkräktar på det andra territoriet, utan endast Kristusverkligheten. Detta uttalande har radikala implikationer på teologiskt tänkande, eftersom saker blir ganska annorlunda när verkligheten för Gud och verkligheten för världen är igenkänd i Kristus. Mot denna bakgrund ses allt som inkluderat i Gud. Greggs menar, och jag instämmer, att ledtrådar för att nysta upp själva meningen i Bonhoeffers religiositet och icke-religiösa interpretation utan tvivel finns i diskussioner likt dessa.¹⁰⁷

Enligt Robertson menade ju Bonhoeffer att vara kristen är ett deltagande i Guds lidande i den sekulära världen.¹⁰⁸ Men vad betyder det att leva i en sekulär tid? Det är den fråga jag ställer mig när jag läser vad Bonhoeffer skriver om vad det är att vara kristen.

När jag slår upp ordet sekulär i *Nationalencyklopedin*, inhämtar jag att sekulär betyder motsatsen till andlig eller kyrklig. Men Bonhoeffer säger ju enligt Greggs att det inte finns någon sekulär plats i kontrast till den religiösa platsen.¹⁰⁹ Detta innebär att Bonhoeffer måste anse att den religiösa platsen försvunnit och ersatts med den sekulära. Men jag undrar om

¹⁰⁶ Greggs, 2011, s. 52–53.

¹⁰⁷ Greggs, 2011, s. 53.

¹⁰⁸ Robertson, 1987, s. 260.

¹⁰⁹ Greggs, 2011, s. 52–53.

religionen verkligen kan försvinna ur människans medvetande. Och jag undrar om sekularisering är synonymt med religionslöshet.

Sekulär är ett komplicerat ord. Charles Taylor ger i sin bok *A Secular Age* några försök till att reda ut innebörden av ordet. Men alla hans tre försök refererar på något sätt till religion: religionens återtåg in i det allmänna området. För det första, religion som det som retirerar. För det andra som en sorts tro och ett praktiserande vilket är eller inte är i regression. För det tredje, en säker sorts tro eller åtagande vars villkor i denna tidsålder håller på att bli undersökt.¹¹⁰

Taylor skrev sin bok drygt 60 år efter det att Bonhoeffer skrivit om den sekulära världen. Så frågan är om det är möjligt att jämföra Taylors kontextuella sekulära begrepp med Bonhoeffers. Jag tror mer att det handlar om att konstatera att världen hela tiden förändras och så länge det finns människor som bekänner sig som kristna eller ser sig som kristna kommer det att finnas en diskussion om förhållandet mellan kristna och världen. Och den diskussionen förändras i takt med kristnas uppfattning om sin relation till den kontextuella förändringen.

Precis som jag redan påtalat så anser jag att det inte går att tala om sekularisering utan att tala om religion, eftersom jag anser att det ena är motsats till det andra, och utan det ena existerar inte det andra. Det går heller inte att komma ifrån frågan: Vad är religion? Den frågan ställer sig också Taylor.¹¹¹

Jag anser att man först måste klargöra vad religion är, innan det går att diskutera sekularisering. Men vad beträffar Bonhoeffer har han ingen entydig uppfattning om vad religion är. Bonhoeffer har snarare uppfattningen att religion är något som utvecklas och förändras över tid. Bonhoeffer ansåg att tiden för religion är avslutad och han proklamerade en religionslös kristendom. Bonhoeffer menade också att kristen tro inte är anti-religiös utan mer neutral. Han talade om religion på tre olika sätt, positivt, negativt och historiskt, som ett fenomen som har spelat ut sin roll. Men, som jag redan påtalat, Bonhoeffer är inte entydig i sin religionsuppfattning, utan reflekterar osystematiskt över dessa tre olika sätt. Bonhoeffer själv såg inte detta som ett problem. Bonhoeffer ville bara tala om Gud utan religion i icke-religiösa termer, något också Wüstenberg påtalar.¹¹² Med tanke på att jag anser att det inte går att diskutera sekularisering utan att först ha klargjort vad religion är menar jag att det följer att det egentligen heller inte går att klart säga vad Bonhoeffer menar med sekularisering eftersom det inte klart går att urskilja vad han menade med religion.

¹¹⁰ Taylor, 2007, s. 15.

¹¹¹ Taylor, 2007, s. 15.

¹¹² Wüstenberg, 2009, s. 138–139.

4.9 Gud

En tanke jag återvänder till när jag läser om religionslös kristendom och religionslöst kristna är tanken på vad ordet Gud och Guds namn egentligen står för. Vad menade Bonhoeffer med detta egentligen? Svaret som Bonhoeffer ger är radikalt. Han menar att den metafysiska och inåtvända Gud är död. I detta avseende, enligt Bonhoeffer, har faktiskt Nietzsche rätt när han säger att Gud är död. Allt som återstår är bara Gud i Kristus. En teologi är någonting vi inte längre kan skapa. Vad vi måste göra är en kristologi, och det är denna kristologi som kan ge oss teologi. Men, säger Bonhoeffer enligt Ricoeur, de kristna ska inte bli överraskade av detta. eftersom han menar att det som vi hörde via reformationen och Barth inte är sant – att Gud i Kristus inte har någonting att göra med vad vi tänker att Gud måste vara. Ändå är den kristne förvånad. Han tror att detta innebär slutet när han hör orden: Gud är död. Men varför, undrar Bonhoeffer. Jo, för att den kristne inte vågar ta till sig den fundamentala insikten att vi faktiskt endast känner Gud i dennes totala svaghet på korset. Vi kan endast tala om Guds kraft genom orden vilka transformerar förlusten på korset för mänskligt liv, i hela livet. Men dessa ord av liv kan inte bli etablerade av en metafysisk allmakt, eftersom den endast existerar om den är predikad och om den öppnar livet, ifall den ger liv.¹¹³ Men att Gud är död, är inte detsamma som att Gud inte existerar. Det är till och med dess raka motsats. Detta innebär att den metafysiska Gud och att subjektet Gud är död. Platsen är alltså vakant för predikandet om korset påtalar Ricoeur.¹¹⁴

Pugh påtalar att Bonhoeffer ser kristendomen på ett lite annorlunda sätt eftersom han i responsen till världens lidande föreställer sig att verkligheten inte blir manifesterad av Gud i den religiösa konstruktionen i livet för en myndig värd, utan i viljan av att följa en annorlunda vision.¹¹⁵ För mig innebär detta en Bonhoeffer som ansåg att Gud finns i den annorlunda visionen, vilket är manifesterat som att följa Kristus och en religionslös Gud, som alltid är bortom mitten av våra liv och som inte kan bli definierad av en plats som är reducerad i den samtida världen. Det är också en Bonhoeffer som såg en Gud som inte tillåter en prydlig indelning av sekulära och heliga bekymmer. På detta sätt uppfattar jag Bonhoeffers religionslösa Gud.

Jag uppfattar att Bonhoeffer upplevde att han i den vanereligositet han lärt känna fann en slags jagcentrerad fromhet. Det uppfattar jag som det som Bonhoeffer anser är motsatsen till kristen tro. Vidare uppfattar jag att Bonhoeffer ansåg att förhållandet till Gud inte är ett förhållande till något högre väsen, utan förhållandet till Gud har mer karaktären av ett nytt

¹¹³ Ricoeur, 2009, s. 163.

¹¹⁴ Ricoeur, 2009, s. 165.

¹¹⁵ Pugh, 2008, s. 103.

liv i vilket man är inriktad på nästan mer än på sig själv. Jag skulle benämna detta som Bonhoeffers världsliga teologi, som motsvarar tron vars motsats är just religion. Bonhoeffer tycks uppskatta mänsklighetens mognad i den myndiga världen där den religionslösa kristendomen uppträder. I detta blir människan utgiven för andra och till för nästan. Detta, menar jag, är det centrala i kristendomen enligt Bonhoeffer. Och detta bör då således leda till att människan visserligen blir religionslöst kristen i den religionslösa kristendomen men ändå lever i Kristi efterföljelse.

4.10 Utveckling

Jag anser att Bonhoeffers bok *Life Together* ger indikationer på vad han senare menar med religionslös kristendom. Bäst anser jag att detta ses i diskussionen kring den kristna gemenskapen förstådd som en gudomlig verklighet och inte förstådd som ett ideal – den kristna gemenskapen förstådd som en spirituell och inte en psykisk verklighet. Jag tycker mig se en Bonhoeffer som brottas med verkligheten för kyrkan och en Bonhoeffer som erbjuder en teologisk reflektion av denna verklighet. Bonhoeffer menar, som jag uppfattar det, att kristen gemenskap inte är ett ideal som vi måste realisera, utan snarare en verklighet skapad av Gud i Kristus i vilken vi kan delta. Denna gemenskap är inte en gemenskap märkt av religiös perfektion eller strävanden. Det är mer en gemenskap kallad av Kristus. Det är inte en gemenskap av fromma själar. Det är snarare en gemenskap märkt av tjänande till andra, till nästan. Inom denna gemenskap finns en central roll och ett essentiellt behov för de svaga och betydelselösa, förutom vilka det skulle vara ett uteslutande av Kristus.

Jag tycker mig i den korta boken, *Life Together*, på ett sätt se själva utvecklingen av Bonhoeffers tankar i *Discipleship* till hans tankar i *Letters and Papers from Prison*. Det är en slags utveckling som går att sammanfatta i *Discipleship* och som påkallar skapelsen av en kyrka av lärjungaskap. Det krävdes heliga i själva beskrivningen av kyrkan så som den var upplevd av kyrkan av lärjungarna. *Life Together* sätter mänskliga varelser tillbaka till detta.

4. 11 Myndig kristendom

Jag uppfattar att Bonhoeffer menar att kristendomen har blivit religionslös eftersom världen har blivit myndig. Det är därför den myndiga världen behöver en myndig kristendom. En kristendom som kan ställa de rätta frågorna och stå enad som en global gemenskap så att individer inte behöver känna bördan av synd och skuld för sin nation, så som Bonhoeffer gjorde enligt Pugh.¹¹⁶

¹¹⁶ Pugh, 2008, s. 160.

4. 12 Människa

Jag uppfattar att Bonhoeffer menar att den religionslösa kristna lever i den religionslösa kristendomen som människa så som Kristus förespråkar. Följden av detta är att vara kristen är att vara människa. Det stämmer då överens med, vilket även påtalas av Johansson, att kristologi intar en central plats i Bonhoeffers teologi. Bonhoeffer menar att i grunden är Kristus verkligen sann Gud och sann människa. Bonhoeffer utgår från en negativ och en positiv kristologi och där emellan ska det obegripliga bli begripligt. Den negativa klargör vad som inte får sägas om Kristus. Det är först när detta utvecklats som det positiva kan utvecklas, vilket då sker i samspel med det negativa. Bonhoeffer menar att den negativa och den positiva kristologin fungerar som yttre gränser inom vilka man ska förstå att det är för lite att säga att Kristus uppenbarar Gud för oss. Det är i stället Gud som inkarneras och kommer oss till mötes. På samma gång bekänner Bonhoeffer att Kristus är sann människa läser jag i Johansson.¹¹⁷

Även om Bonhoeffer, som jag redan påtalat, inte definierar vad religion är, anser jag ändå att han har en uppfattning om vad religion är. Bonhoeffer menar ju att religion är ett tillstånd som världen passerat när den blev myndig. Det innebär att även människan har passerat detta tillstånd och så även de människor som bekänner sig som kristna eller ser sig som kristna. Människan står inför ett annat tillstånd, där det inte finns en flyktväg via religionen eller ett religiöst klädesplagg att gömma sig under. Människan står alltså inför en verklighet som är världslig/sekulär men inte i kontrast till en andlig och religiös tid utan efter den tiden. Den religiösa platsen har ersatts av den världsliga/sekulära platsen. På denna plats lever den kristna människan som en deltagare i Guds lidande i den sekulära tiden. För det är inte så att Gud inte finns, utan det är så att Gud finns i en annan plats, i en annan tid. Gud finns alltså i den sekulära tiden efter den andliga och religiösa tiden i vilken den kristna människan lever.

Som jag uppfattar Bonhoeffer, menar han att man är människa först och kristen sedan. Då kommer ju kyrkan senare än människan. Eftersom cirkeln av lärjungar runt Kristus inte var kyrkan, något även Greggs resonerar kring. Det var nämligen inte en ny religion. Snarare etablerade Gud verkligheten för kyrkan, mänskligt benådad av Kristus. Inte religion utan uppenbarelse, inte religiös gemenskap, utan kyrka. Detta är för Bonhoeffer enligt Greggs vad verkligheten för Kristus innebär.¹¹⁸

Jag uppfattar det som om att den religionslösa kristendomen inte är bunden till utrymmet inom vilket världen söker hålla den fången, utan den blir på nattvardsbordet

¹¹⁷ Johansson, 2007, s. 51–54.

¹¹⁸ Greggs, 2011, s. 43.

formad genom deltagande i liv, undervisning, död och uppståndelsen av Kristus. Detta är något även Pugh påpekar i sin bok *Religionsless Christianity, Dietrich Bonhoeffer in Troubled Times*.¹¹⁹ Jag ser det som att det är människan som är deltagande i liv, undervisning och uppståndelsen av Kristus.

4.13 Teologisk resurs

Här skulle diskussionen om religionslös kristendom och religionslöst kristna kunna sluta. Men jag vill dra det ytterligare ett steg genom att likt Greggs säga att när det gäller att förstå Bonhoeffers resonemang om religionslös kristendom och religionslöst kristna, är det inte som att se på det som ett historiskt pussel som ska lösas. Snarare handlar det, likt det Greggs påtalar, om att se på det som en teologisk resurs för samtida artikulering av tro.¹²⁰ Eftersom världen av idag är komplex och mångfasetterad är det oundvikligt att innebörden av att vara människa också blir komplex och mångfasetterad, anser jag. Detta uppfattar jag är något som kan skapa desorientering kring mål och mening i tillvaron och därmed ett ökat behov av definiering av tro. Jag ser det som att människan befinner sig i ett tillstånd där Bonhoeffers diskussion om religionslös kristendom och religionslösa kristna kan ses som en teologisk resurs för artikulering av tro. Detta kan ske genom att dessa diskussioner pekar på att tro mer handlar om relationen till omvärlden och nästan, än tro på ett högre väsen, ett väsen som inte är mitt ibland människor. Detta anser jag bidrar tydligare till mål och mening i tillvaron och därmed en mer definierad och tydlig tro, eftersom tro i denna mening med sitt direkta tilltal blir mer gripbar och konkret för den samtida människan.

4.14 Slutsats

När jag började arbetet med analysen av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna trodde jag att det skulle landa i ett entydigt svar. Men ju mer jag grävde i materialet desto mer framträdde en allt otydligare och mer mångfasetterad bild av begreppen religionslös kristendom och religionslöst kristna. På många sätt upplever jag att jag både vet mindre och mer om vad Bonhoeffer menar med detta. Eftersom analysen visade på otydlighet hos Bonhoeffer, så på samma gång som jag vet mindre fick jag ändå ett svar. Men svaret är inbäddat i ett moln av otydlighet. Så svar blev det men det blev inte entydigt.

Det jag uppfattar som en del av själva grunden till hela resonemanget kring religionslös kristendom är frågan om hur människan kan fortsätta vara kristen utan att bli

¹¹⁹ Pugh, 2008, s. 160 samt Bonhoeffer, s. 2005, s. 49–50.

¹²⁰ Greggs, 2011, s. 41.

sammankopplad med den kulturella klädnad som den kristna religionen draperar oss i. Alltså hur vi ska förhålla oss till relationen mellan de kristna värderingarna och den moderna världens självständighet. Som jag ser det var det inte en fråga enbart för Bonhoeffer och dåtidens kontextuella sammanhang, utan det är även en fråga som är lika aktuell idag, ett drygt årtionde in på 2000-talet.

Mitt särdrag i en analys av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna blir, att Bonhoeffer egentligen aldrig hade för avsikt att ge ett specifikt svar på innebörden av religionslös kristendom och religionslöst kristna. Detta har, som jag uppfattar det, andra uttolkare sökt påvisa. Det svaret var riktat till en större krets än den mellan honom och Bethge. Som jag ser det sökte Bonhoeffer snarare förklara innebörden för sig själv genom att skriva ner sina tankar i brevform till sin bästa vän. Tankar vilka även skulle användas till en framtida bok. En tid efter Bonhoeffers död gav Bethge ut dessa brev och Bonhoeffers resonemang blev så småningom världsvitt känt. Men på grund av Bonhoeffers korta liv hann hans resonemang inte avslutas och därför, som jag ser det, lämnades många öppningar för tolkningar av Bonhoeffers avsikt med sina resonemang om religionslös kristendom och religionslöst kristna. I sammanhanget är det värt att notera att Bonhoeffer under sin livstid endast gav ut två verk, *Sanctorum Communio: A theological Study of the Sociology of the Church* och *Act and Being*. Alla andra texter som finns är bara utkast – utkast som inte är redigerade av honom själv utan av Bethge. Därför ställer jag mig frågan hur Bonhoeffers tankar om religionslös kristendom och religionslöst kristna hade sett ut om han hade fått avsluta dem och även redigera dem. Hade det då funnits ett svar eller hade det slutat med att han hade sagt att det bara fanns resonemang, som hade sin grund i att Bonhoeffer upplevde en existentiell kris i fängelset. Hade det varit någon annan som kände Bonhoeffer väl, som hade tagit på sig samma roll som Bethge och utsett sig till verkställare och författare av Bonhoeffers biografi, är jag övertygad om att vi hade haft en annan bild av Bonhoeffer idag. Ett sådant resonemang påtalas också av de Gruchy.¹²¹ Detta betyder inte att jag anser att Bethge har gjort ett dåligt arbete. Det betyder bara att Bethges arbete med all sannolikhet har satt en viss prägel på det Bonhoeffer skrivit. Men samtidigt som jag uttrycker detta kan jag inte låta bli att instämma med de Gruchy, när han ställer sig frågan om det möjligtvis är så att vi genom vännen Bethge hör Bonhoeffer? Bethge hade ju rollen som interpretör av Bonhoeffers texter och det var så han blev offentligt känd. Det är ingen hemlighet att Bethge var Bonhoeffers vän, men Bethge blev inte känd som vännen till Bonhoeffer. Det ligger en viss skillnad i detta, en skillnad som Bethge accepterade. Det var

¹²¹ de Gruchy, 2005, s. 13.

också den roll som Bethge gav sig själv. Men hur man än vänder och vrider på deras vänskap, så var Bonhoeffer den dominerande. Med Bethges medgivande var han landsortspojken som blev omfamnad av Bonhoeffer som dennes vän skriver de Gruchy.¹²²

Jag uppfattar det som att Bonhoeffer var inspirerad av den samhällseliga kontextuella förändringen, sina medfångar i fängelset och andra, när han gjorde sina utläggningar om religionslös kristendom och religionslöst kristna. Men det är värt att notera att det handlar om en kombinerad och mångfasetterad påverkan från både kontextuellt håll och från läsning av andra. Sammantaget gav det upphov till tankar om religionens roll och dess icke-roll hos Bonhoeffer. Som jag ser det går det därför inte att skilja ut en specifik händelse vilken skulle gett upphov till dessa tankar. Det handlar mer om att specifika händelser blir delar i en kombinerad och mångfasetterad påverkan hos Bonhoeffer.

Jag anser att Bonhoeffers religionslösa kristendom och religionslösa kristna ska ses från denna utgångspunkt i kombination med dåtidens kontext. Denna utgångspunkt indikerar endast på en förklaring av innebörden av religionslös kristendom och religionslöst kristna. Eftersom jag inte anser att det klart kan sägas vad Bonhoeffer menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna, eftersom det inte går att säkert fastställa vad Bonhoeffer menade med religion. Hur ska det då gå att fastställa vad religionslöst är? Det rör sig snarare om efterhandskonstruktioner, vilka talar om hur eftervärlden uppfattar vad Bonhoeffer eventuellt menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna, tolkat av andra genom Bethges sammanställning av det Bonhoeffer skrivit. Jag uppfattar att andra har försökt att uttyda vad Bonhoeffer menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna men jag uppfattar däremot inte att någon uttydare har lyckats med föresatsen att uttyda. Därför blir svaret på uppsatsens syfte att en analys av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna visar att det inte går att säkert svara på vad han menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna. Det går bara att säga att Bonhoeffer resonerade i termer av religionens roll eller icke-roll för människan i dåtidens kontext i en värld som Bonhoeffer menade hade blivit myndig och där religionslös kristendom och religionslöst kristna existerar. Bonhoeffer menar att den religionslösa kristna lever i den religionslösa kristendomen som människa så som Kristus förespråkar. Följden av detta är: att vara kristen är att vara människa. Jag uppfattar att Bonhoeffer menar att när våra handlingar stämmer överens med Kristus inkarnation, lever vi människor ansvarfullt till den av Kristus givna verkligheten.

¹²² de Gruchy, 2005, s. 207–208.

5. Sammanfattning

Syftet med uppsatsen är att göra en analys av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna. För att göra denna analys har jag valt att använda mig av metoden innehållslig idéanalys. Det är en metod vars uppgift är att klargöra en texts innehåll och tolka mångtydiga uttryck som förekommer i texten. Jag uppfattar att Bonhoeffers texter om religionslös kristendom och religionslösa kristna innehåller just mångtydiga uttryck.

Dock finns det ett problem när det handlar om att klargöra mitt problem, vad Dietrich Bonhoeffer menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna, nämligen att Bonhoeffer under sin livstid endast gav ut två verk *Sanctorum Communio: A theological Study of the Sociology of the Church* och *Act and Being*. Allt annat som Bonhoeffer skrivit finns bara som utkast – utkast som inte är redigerade av honom själv utan av Eberhard Bethge, och som sedan är tolkade av andra. Därför blir det ofrånkomligt att min analys av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna till stor del bygger på tolkningar av Bonhoeffers utkast vilka är redigerade av Bethge.

Begreppet religionslös kristendom och religionslöst kristna stötte jag först på i boken *Dietrich Bonhoeffer: Tankar om en 1900-talsmartyr* av Martin Lind. Han diskuterar där vad Bonhoeffer kunde tänkas mena med religionslöst kristna. Lind relaterar även sina resonemang till Bonhoeffers samtid. Jag anser att Linds bok ger en god översikt över Bonhoeffers, som jag uppfattar det, mångfasetterade arbete. Denna bok ligger därför till grund för det urval av litteratur jag gjort i uppsatsen.

Det är i breven Bonhoeffer skriver under sin tid i fängelset som tankarna om religionens roll och icke-roll börjar synas. Han skriver detaljerat i flera av breven om rörelsen mot en ny fas i människans historia, där människan inte längre kan vara religiös. Men Bonhoeffer använder ordet religion på ett sådant sätt att dess innehåll inte klart kan fastställas.

Det är Bonhoeffers övertygelse att världen har blivit myndig. Detta innebär att tiden för religion är över. Tiden då människan fick allt av betydelse till sig via ord är förbi, precis som tiden av inre natur och samvete, vilket så att säga är tiden för religion som sådan. Efter en lång tids utveckling mot självständighet för människan och världen, står vi nära ett fullbordande. Vi rör oss snabbt mot tiden av radikal religionslöshet, påtalar Bonhoeffer i brev från fängelset.

När Bonhoeffer läste Wilhelm Dilthey, började han kommentera teologiska problem såsom kritik av religion inom en historisk struktur. Detta ledde till att han slutade ställa uppenbarelse mot religion så som Karl Barth gjort. Men han kände ändå mer fundamentalt

att tiden för religion var över. Bonhoeffer förstod tro som en handling i livet. Han menade att Kristus kallar människor, inte till en ny religion, utan till livet.

Dock är det är värt att notera att det ännu inte säkert har gått att påvisa influenser från Dilthey hos Bonhoeffer. Endast i fängelsebrevet lyser Bonhoeffers eventuella anslag från Dilthey igenom Bonhoeffers egen systematiska läsning. Det är främst Diltheys text *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* som sägs ha påverkat Bonhoeffer.

I sina resonemang rör sig Bonhoeffer ofta i förhållande till Barth, även om Bonhoeffer inte likt Barth är intresserad av den religiösa människan utan den religionslösa människan. Genom att göra detta närmande till religionslöshet skiftar Bonhoeffer från sin tidigare orientering rotad i just Barth och dennes dialektiska spänning mellan religion, kristendom, Gud och mänsklighet. Bonhoeffer menade att det faktum att världen blev myndig fungerade utan den subjektiva komforten av religiös projektion inom vilken Gud ses som skaparen.

Bonhoeffer förde också ett kritiskt resonemang gentemot Barth genom att påpeka att Barth inte sätter upp en dualistisk strategi genom att sätta uppenbarelser gentemot världen, interpreterande uppenbarelser som en summa av alla kristna doktriner, och han konfronterar med kravet att acceptera detta. Till skillnad från Barth menade Bonhoeffer att det finns kristendom utan religion. Men Barth menade att det inte finns kristendom utan religion.

Bonhoeffer blev inspirerad både av den samhälleliga kontextuella förändringen, sina medfångar samt andra, för sina utläggningar om religionslös kristendom och religionslöst kristna. Men det är värt att notera att det handlar om en kombinerad och mångfasetterad påverkan från både kontextuellt håll och från läsning av andra. Sammantaget gav det hos Bonhoeffer upphov till tankar om religionens roll och dess icke-roll. Som jag ser det går det därför inte att skilja ut en specifik händelse vilken skulle gett upphov till dessa tankar. Det handlar mer om att specifika händelser blir delar i en kombinerad och mångfasetterad påverkan hos Bonhoeffer.

Jag anser att Bonhoeffers religionslösa kristendom och religionslösa kristna ska ses från denna utgångspunkt i kombination med dåtidens kontext. Denna utgångspunkt indikerar endast på en förklaring av innebörden av religionslös kristendom och religionslöst kristna. Eftersom jag inte anser att det klart kan sägas vad Bonhoeffer menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna, eftersom det inte går att säkert fastställa vad Bonhoeffer menade med religion. Hur ska det då gå att fastställa vad religionslöst är? Det rör sig snarare om efterhandskonstruktioner, vilka talar om hur eftervärlden uppfattar vad Bonhoeffer eventuellt menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna, tolkat av andra genom Bethges sammanställning av det Bonhoeffer skrivit. Jag uppfattar att andra

har försökt att uttyda vad Bonhoeffer menade med religionslös kristendom och religionslöst kristna men jag uppfattar däremot inte att någon uttydare har lyckats med föresatsen att uttyda. Därför blir svaret på uppsatsens syfte att en analys av vad Dietrich Bonhoeffer menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna visar att det inte går att säkert svara på vad han menar med religionslös kristendom och religionslöst kristna. Det går bara att säga att Bonhoeffer resonerade i termer av religionens roll eller icke-roll för människan i dåtidens kontext i en värld som Bonhoeffer menade hade blivit myndig och där religionslös kristendom och religionslöst kristna existerar. Bonhoeffer menar att den religionslösa kristna lever i den religionslösa kristendomen som människa så som Kristus förespråkar. Följden av detta är: att vara kristen är att vara människa. Jag uppfattar att Bonhoeffer menar att när våra handlingar stämmer överens med Kristus inkarnation, lever vi människor ansvarfullt till den av Kristus givna verkligheten.

6. Källförteckning

6.1 Böcker

Bethge, E. (1995). *Friendship and Resistance: Essays on Dietrich Bonhoeffer*. Geneva: WCC Publications.

Bonhoeffer, D. (2003). *Discipleship. Dietrich Bonhoeffer Works Volume 4*. Minneapolis: Fortress press.

Bonhoeffer, D. (2005). *Ethics. Dietrich Bonhoeffer Works Volume 6*. Minneapolis: Fortress press.

Bonhoeffer, D. (2008). *Life Together: The Classic Exploration of Faith in Community*. San Francisco: Harper.

Bonhoeffer, D. (2009). *Sanctorum Communio: A theological Study of the Sociology of the Church. Dietrich Bonhoeffer Works Volume 1*. Minneapolis: Fortress press.

Bonhoeffer, D. (2009). *Act and Being. Dietrich Bonhoeffer Works Volume 2*. Minneapolis: Fortress press.

Bonhoeffer, D. (2010). *Letters and Papers From Prison. Dietrich Bonhoeffer Works Volume 8*, Minneapolis: Fortress press.

Godsey, J. D. (1960). *The Theology of Dietrich Bonhoeffer*. London: SCM Press LTD.

Grenholm, C. H. (2006). *Att förstå religion: Metoder för teologisk forskning*. Lund: Studentlitteratur.

de Gruchy, J. W. (1987). *Dietrich Bonhoeffer: Witness to Jesus Christ*. London: Collins Liturgical Publications.

de Gruchy, J. W. (2005). *Daring, Trusting Spirit: Bonhoeffer's Friend Eberhard Bethge*. Minneapolis: Fortress Press.

Greggs, T. (2011). *Theology against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth*. London: T & T Clark International.

Hart, K. (2009). Bonhoeffer's Religious Clothes: The Naked Man, the Secret, and What We Hear", i Brian, G. & Jens, J. (eds.) *Bonhoeffer and Continental Thought: Cruciform philosophy* s. 176–197. Bloomington: Indiana University Press.

Haynes, S. R. (2004). *The Bonhoeffer phenomenon: Portraits of a Protestant*. London: SCM Press.

Johansson, T. (red.) (2007). *Dietrich Bonhoeffer: Perspektiv på hans liv, teologi och kyrkokamp*. Göteborg: Församlingsförlaget.

Lind, M. (1975). *Kristendom och nazism: Frågan om kristendom och nazism belyst av olika ställningstaganden i Tyskland och Sverige 1933–1945*. Lund: Martin Lind och Håkan Ohlssons Förlag.

Lind, M. (2006). *Dietrich Bonhoeffer: Tankar om en 1900- talsmartyr*, Stockholm: Cordia.

Milstein, W. (2006). *Dietrich Bonhoeffer: Teolog och motståndsmän*. Stockholm: Sandelin Förlag.

Otto, W. F. (1954). *The Homeric Gods: The spiritual Significance of greek religion*. London: Thames and Hudson.

Otto, W. F. (1965). *Dionysus*. Dallas, Texas: Spring Publication.

Pugh, J. C. (2008). *Religionless Christianity. Dietrich Bonhoeffer in Troubled Times*. London: T & T International.

Ricoeur, P. (2009). The Non-religious Interpretation of Christianity in Bonhoeffer, in Brian, G. & Jens, J. *Bonhoeffer and Continental Thought: Cruciform philosophy*, s. 156–176. Bloomington: Indiana University Press.

Robertson, E. (1987). *The shame and the sacrifice: The life and preaching of Dietrich Bonhoeffer*. London: Hodder and Stoughton.

Robertson, E. (1999). *Dietrich Bonhoeffer's Prison Poems*. Michigan: Zondervan.

Schwöbel, C. (2007). Religion and Religionlessness in Letters and Paper from Prison: A Perspective for Religious Pluralism? In Kirsten, N., Ulrik, N & Christine, T. (eds.), *Mysteries in the Theology of Dietrich Bonhoeffer: A Copenhagen Bonhoeffer Symposium s.* 159–184. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht.

Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Wüstenberg, R. (2008), The Influence of Wilhelm Dilthey on Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison, in Peter, F. (ed.) *Bonhoeffer's Intellectual Formation: Religion in Philosophy and Theology s.* 167–173. Tübingen: Mohr Siebeck.

Wüstenberg, R. (2009), Philosophical Influences on Bonhoeffer's religionless Christianity, in Brian, G. & Jens, J., (eds.) *Bonhoeffer and Continental Thought: Cruciform philosophy s.* 137–155. Bloomington: Indiana University Press.

6.2 Internet

sekulär. <http://www.ne.se/lang/sekulär/303074>, Nationalencyklopedin, hämtad 2012-11-23.